

Steden in de Nederlandse provincie Limburg gedurende de Middeleeuwen sedert ca. 1200

Hans van Hall

In 2001 verscheen een overzicht van de geschiedenis van de Gelderse steden in de Middeleeuwen van de hand van Klaus Flink en Bert Thissen. Daarin wordt uitvoerig aandacht besteed aan het Overkwartier en derhalve aan een aantal steden dat deel uitmaakt van het tegenwoordige Nederlands Limburg. Zij belichten allerlei aspecten van de stedelijke ontwikkeling daar. Een dergelijk recent overzicht van grotere en kleinere steden binnen de gehele huidige provincie Limburg in de Middeleeuwen, te rekenen van ongeveer 1200, ontbreekt echter. Ze zijn provinciebreed wel samengesteld vanuit een specifiek perspectief. Het in 2005 verschenen repertorium van de stadsrechten in Nederland samengesteld door Joost Cox geeft een beeld, maar beperkt zich tot de juridische aspecten. Het overzicht van Renes uit 1988 en 1999 biedt inzicht in nederzettingen inclusief steden als onderdeel van het cultuurlandschap, vanuit historisch-geografische hoek.¹

Hierna wordt een poging gewaagd de gehele provincie te bestrijken door een aantal relevante dimensies in de stedelijke ontwikkeling te combineren. Soms wordt daarbij de visie van de genoemde auteurs niet gevolgd. Ook dit overzicht bestrijkt niet alles. Historisch-geografische hoedanigheden komen minder aan bod en archeologische aspecten slechts zijdelings. Het overzicht behelst alleen de voornaamste aspecten op basis van literatuuronderzoek. Ze worden in beknopte vorm weergegeven. Er is nauwelijks nieuw archiefonderzoek verricht.²

- 1 Flink en Thissen, *Gelderse steden*. Cox, *Repertorium*. Renes, *Zuid-Limburg*. Renes, *Maas en Peel*. A. Berkvens, A. Gehlen, E. Ramakers, H. Stoepker en G. Venner becommentarieerden een concept-versie van dit artikel, waarvoor dank. Een verkorte versie van dit artikel, vanuit een typologische benadering van de middeleeuwse stad, verschijnt in het overzichtswerk *Limburg, een geschiedenis I* (Maastricht 2014).
- 2 Er is nog geen overzicht van het stadskernarcheologische onderzoek in Limburg. Ondanks dat er de laatste decennia onderzoek is gedaan in een aantal stadskernen (in Maastricht, Roermond en Venlo en in mindere mate in Gennep, Valkenburg en Sittard en beperkt in Heerlen en Weert) betreft het veelal versnipperde gegevens. Zie voor een stand van zaken tot 2007: H. Stoepker, *Evaluatie en synthese van het sinds 1995 in Limburg uitgevoerde archeologische onderzoek met betrekking tot de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd* (2007) (webpublicatie: <http://home.kpn.nl/hstoepker/synthese.pdf>).

Achtereenvolgens wordt besproken wat een middeleeuwse stad tot een stad maakt en het typologische onderscheid dat gemaakt moet worden tussen stedelijke nederzettingen. Vervolgens worden, uitgaande van de verschillende politieke invloedssferen die een rol speelden binnen het grondgebied van de provincie, een voor een de aangetroffen steden op rij gezet met hun voornaamste karakteristieken. Tenslotte wordt getracht enkele conclusies te trekken.

Wat is een stad in de Middeleeuwen?

De opkomst van steden is een van de opmerkelijkste fenomenen in de Middeleeuwse geschiedenis. Het klassieke beeld dat door middel van een oorkonde stadsrecht moet zijn verleend om een nederzetting in de Middeleeuwen stad te kunnen noemen is al lang verlaten. Daarentegen is inmiddels gemeengoed dat een reeks stedelijke kenmerken in kaart moet worden gebracht die in onderling verband moeten worden gezien. Dit zogenoemde gecombineerde stadbegrip dient de basis te vormen voor het onderzoek naar stedelijke nederzettingen.³ Wat zijn de elementen daarin?

Allereerst is er het juridische criterium. Een stad in juridische zin ontstond doordat een gebied stadsrecht verkreeg, hetgeen vaak geleidelijk geschiedde en bovendien veelal mondeling. Een schriftelijke bevestiging volgde niet altijd en soms pas veel later. Een gebied met eigen rechtspraak, wetgeving en bestuur kwam min of meer los te staan van de rechterlijke organisatie van het omringende platteland. Een schepenbank en soms ook andere organen oefenden deze taken uit. In de stedelijke rechtskring gold in de eerste plaats stadsrecht. Het landrecht werd er teruggedrongen.⁴ Maar hoe belangrijk ook, het genot van stedelijke privileges alleen is niet voldoende. Aan nederzettingen werden immers ook wel de rechten van een stad toegekend alleen om te komen tot hervorming van rechtspraak en bestuur, dan wel bewoners van emigratie te weerhouden of immigratie te stimuleren. De bevestiging van stedelijke rechten kan omgekeerd ook de erkenning inhouden van een reeds lang bestaande toestand.⁵

Welke andere elementen zijn er? Een ander criterium is de terminologie, maar opvallend is dat de benamingen voor nederzettingen voortdurend wisselen, of ook dat

3 Stoob, *Kartografische Möglichkeiten*, 28-29, 35-36. Haase, *Stadtbegriff*, 72-75. Van Engen, *Stadswording*, 73. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, zie specifiek: I, 14, 33-34. De volgende periodisering is in dit artikel aangehouden: Vroege Middeleeuwen 500-800, Volle Middeleeuwen 800-1300, Late Middeleeuwen 1300-1500.

4 Vgl.: De Monté Ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 157.

5 Van Uytven, *Stadsgeschiedenis*, 188. Van Engen, *Stadswording*, 73-74. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, I, 13.

eenzelfde benaming naar gelang de tijd in betekenis varieert. Zo kan bijvoorbeeld *villa* zowel dorp als stad betekenen. Dorpsbewoners werden ook wel burgers genoemd.

Het economisch karakter speelt als criterium een rol. Was er een niet strikt aan grond gebonden bedrijvigheid zoals handel en nijverheid, een markt- of militaire functie? Niettemin hadden veel kleine steden vooral agrarische betekenis.

Het bevolkingsaantal biedt enige informatie, maar gegevens daarover zijn er nauwelijks. Topografische gegevens zijn van belang, maar gesloten bebouwing treft men ook in dorpen aan en versterkte dorpen en onversterkte steden komen naast elkaar voor. Al dan niet stedelijke organen, de invoering van een zegel en de bouwdatum van de parochiekerk zijn aanvullende criteria. Cultuur, mentaliteit en urbaniteit zijn dat ook, maar zijn moeilijk te concretiseren.

Maar ook wanneer alle kenmerken in kaart zijn gebracht, resteert nog de vraag welke criteria in welke mate bijdragen aan het gecombineerde stadsbegrip, waarbij men ook nog eens rekening moet houden met regionale verschillen en het gekozen tijdvak. Het wegen van de diverse criteria heeft zich nog onvoldoende uitgekristalliseerd.⁶

Hoe dan ook zijn we op zoek naar een specifiek soort nederzettingen waarvoor Van Uytven een veel geciteerde kernachtige omschrijving geeft, zijn karakterisering van het gecombineerde stadsbegrip. Volgens hem is de stad een nederzetting met centrale functies, waaraan zij haar gediversifieerde sociaal-economische structuur, haar relatief dichte bevolking, geconcentreerde bebouwing, een tegenover de omgeving afstekend uiterlijk en een eigen mentaliteit dankt.⁷

Onderscheid in middeleeuwse steden

De ontwikkeling van de stad in de latere Middeleeuwen verliep over een lange periode en volgens een wisselend patroon.⁸ Om daarop grip te krijgen zijn tal van indelingen bedacht. De hierna gekozen systematiek van Stoob besteedt uitdrukkelijk aandacht aan de kleine steden. Dat is noodzakelijk omdat het bij verreweg de meeste middeleeuwse steden juist om kleine stadjes gaat, wel om driekwart. De geschiedenis van de stad in de Middeleeuwen is al intensief bestudeerd, maar daarbij vormden de grote steden meestal het referentie-

6 Stoob, *Kartografische Möglichkeiten*, 29-36, 36-38. Haase, *Stadtbeginn*, 63-65, 70-71, 73-75. Coopmans, *Sint-Oedenrode*, 82. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, I, 37 e.v. Vgl. ook: Linssen, *Roermond opkomst*, 61-62.

7 Van Uytven, *Stadsgeschiedenis*, 188. De omschrijving wordt bijvoorbeeld geciteerd bij: Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, I, 15; Cox, *Repertorium*, 13.

8 Zie voor eerdere wortels van de stedelijke ontwikkeling, zoals in de Vroege Middeleeuwen of zelfs de Romeinse Tijd: Verhulst, *The Rise*.

punt. De conclusie bij de karakterisering van een kleine stad luidde dan al snel dat bepaalde elementen aan het stedelijk karakter ontbraken of dat er sprake was van een onvolwaardige stad. Een indeling als die van Stoob biedt een ander perspectief.⁹

Stoob onderscheidt vier perioden. Bij de door hem vooral op grond van voorbeelden uit het Duitse Rijk bedachte indeling moet worden opgemerkt dat het begin en einde van elke periode niet strak zijn afgebakend. Verder merkt hij zelf op dat de ontwikkeling op huidig Belgisch en Frans grondgebied duidelijk vroeger verliep en dat de laatmiddeleeuwse verschijningsvormen die hij signaleert ook nadien nog wel worden aangetroffen.

Aan het begin van het proces in de elfde eeuw staan de zich taai ontwikkelende 'moedersteden'. De moederstad is een koopliedenvestiging groeiend naast en moeizaam smeltend met een heerlijke kern die de voor de stad kenmerkende 'publiekrechtelijke' normen verwerft in een traag evoluerend en bevochten proces. De ontwikkeling in het Maas- en Scheldegebied is richtinggevend. Van daaruit neemt het aantal moedersteden in de twaalfde eeuw in een groot gebied toe. Zij zijn normatief voor de verdere stadsontwikkeling.

Vanaf de twaalfde eeuw breekt de tweede periode aan waarin in samenwerking tussen vorsten en kooplieden zich zogenaamde *Gründungsstädte* ontwikkelen. Fasegewijs vormen zich hele stadsketens. In deze in juridisch en economisch opzicht sterk expanderende steden vindt een verdere ontplooiing van de stedelijke organen plaats, zoals dan ook in de moedersteden gebeurt.

De derde periode behelst een vloed van secundaire stadsstichtingen, van de 'kleine steden'. De machtiger wordende landsheren gaan de stadsvorming als werktuig in hun politiek benutten. Kenmerkend zijn beperktere taken en straffere landsheerlijke binding. De golf kleine steden bereikt zijn hoogtepunt rond de tweede helft van de dertiende eeuw. Het is de tijd waarin überhaupt de meeste steden tot ontwikkeling komen.

Het begin van de vierde periode die Stoob omstreeks 1300 laat beginnen, markeert een keerpunt. De vloedgolf is voorbij. De zogenaamde laatmiddeleeuwse steden die nu nog ontstaan, zijn te onderscheiden in 'dwergsteden', 'kwijnende steden' en *Minderstädte*.

De dwergsteden voeren getalsmatig de boventoon. Ze zijn vergelijkbaar met de kleine steden uit de voorafgaande periode. Maar de ontwikkelingsmogelijkheden zijn nu beperkt tot kleinere landsheerlijkheden in versplinterde territoria, omdat de grotere en aanzienlijker landsheerlijkheden inmiddels overbezet zijn met stedelijke netwerken. Het onderscheid met de kleine steden uit de voorafgaande periode wordt gevormd door zwakkere versterking, eenvoudiger structuur van de stedelijke organen, en verminderde economische en marktfuncties bij groeiende bestuurlijke en financiële invloed van de landsheren.

9 Ammann, *Mittelalterliche Stadt*, 411-412. Uit onderzoek onder 4000 middeleeuwse steden op het grondgebied van het Duitse Rijk is bijvoorbeeld gebleken dat driekwart hoogstens 500 inwoners telde. Een soortgelijk onderzoek naar 200 steden op Zwitsers grondgebied leverde een vergelijkbaar resultaat op.

Daarin ligt de samenhang met de twee andere categorieën uit de Late Middeleeuwen.

Bij de kwijnende steden gaat het om steden waarvan de ontwikkeling afgeremd, onderbroken of zelfs al in een vroeg stadium mislukt is. Het is de 'niet voltooide' stad. Daarnaast is er de 'gewezen' stad, een enkele keer totaal verdwijnend, maar meestal overlevend in de vorm van een landelijke nederzetting. De kwijnende steden komen wel steeds voor, maar toch bij uitstek in de Late Middeleeuwen.

De derde en laatste categorie uit de Late Middeleeuwen is die van de *Minderstädte*. Deze is het meest karakteristiek voor de Late Middeleeuwen omdat ze als enige uitsluitend na 1300 voorkomt. Kenmerkend is de weloverwogen geplande vermindering van status ten opzichte van de steden vóór 1300. Daarom worden ze ook, of ze nu geleidelijk aan zijn gegroeid of planmatig gesticht, in de bronnen bewust met een eigen term aangeduid: 'vrijheid', 'wigbold', 'Tal' en 'markt'. Omdat deze begrippen in een veel langer tijdsbestek zijn gebruikt, en ook nog eens voortdurend wisselen van betekenis naar tijd en regio, is de term *Minderstädte* door Stoob bedacht. Deze *Minderstädte* zijn, naar hun rechten te oordelen, volledig gelijkwaardig aan de dwergsteden uit dezelfde tijd. Dwergsteden en *Minderstädte* vertonen dezelfde reductieverschijnselen. Toch zijn er verschillen. De *Minderstadt* is bij uitstek een politiek instrument in de territoriale politiek van de landsheer. Hij verleende zoveel privileges als voor de economische en bestuurlijke ontplooiing van zijn territoir noodzakelijk was, maar géén die zijn invloed op termijn zouden kunnen beteugelen. Emancipatorische tendenzen, zoals deze zich bij de eerder genoemde steden steeds weer manifesteerden, moesten worden voorkomen. De *Minderstadt* is een op stadsrechten gebaseerd concept tot territoriumvorming van de landsheer.

Stoob definieert nog een laag vlekken en markten die bepaalde rechten ontvingen, waarvoor hij de term 'vlekkenprivileges' reserveert. Ze vertonen gelijkenis met de drie categorieën laatmiddeleeuwse steden, maar zijn daar uitdrukkelijk van onderscheiden. Ze verschillen van dorpen hoofdzakelijk in grootte, wijken in rechtelijk opzicht niet duidelijk af van het platteland en zijn meestal onversterkt. De vlekkenprivileges onderscheidden zich in ieder geval sterker van stedelijke handvesten dan de privileges van kwijnende steden en *Minderstädte*. Van stedelijke nederzettingen kan niet meer worden gesproken.¹⁰

10 Stoob, *Kartografische Möglichkeiten*, 40-41. Idem, *Minderstädte*, 18-24, 28. Het begrip kwijnende steden is een vertaling van de *städtischen Kümmerformen* van Stoob. Vgl. de samenvatting van de door Stoob geschetste stadsontwikkelingsfasen, bij: Haase, *Stadtbegriff*, 77; alsmede bij: Ehbrecht, *Minderstadt*, 21-23; en de stadsontwikkelingsfasen van Haase zelf die een variant op die van Stoob vormen, zie: Haase, *Stadtbegriff*, 82-85; idem, *Westfälische Städte*, 15-19, 31-35, 39-42, 62, 66-76, 99-104. Er zijn ook andere indelingen denkbaar, zie: Ehbrecht, *Minderstadt*, 4, 21. Alternatieven voor het territoir binnen de huidige Nederlandse grenzen bijvoorbeeld (met een minder uitgewerkte systematiek) bij: Cox, *Repertorium*; Rutte, *Stadslandschappen*; Renes, *Stad*, 19-32.

De Limburgse steden

Uitgaand van het gecombineerde stadsbegrip en gebruik makend van de typologie van StooB, wordt in het hierna volgende van elke nederzetting binnen de grenzen van de huidige Nederlandse provincie Limburg, waarvan kan worden vermoed dat het een stad is, een beschrijving gegeven van de meest karakteristieke elementen. Daarbij moet worden bedacht dat het gepubliceerde onderzoek nog grote lacunes vertoont, en dat het overzicht daarvan de sporen draagt.

We behandelen achtereenvolgens steden binnen de Luiks-Brabants-Valkenburgse, de Gelders-Kesselse, de Hornse, en overige invloedssferen.

Luikse, Brabantse, Valkenburgse en Monschause invloedssferen

Maastricht

Maastricht is (met wellicht Nijmegen) de enige tijdens de Middeleeuwen tot ontwikkeling gekomen stad binnen het tegenwoordige Nederland waarvan twintig eeuwen continue bewoningsgeschiedenis is aangetoond. Al in de Romeinse Tijd was er meer dan een gewone straatnederzetting, met zekere centrale functies. In de Late Middeleeuwen springt binnen het huidige Limburg de opkomst van Maastricht als stad het meest in het oog. Het vraagt daarom primair en brede aandacht.¹¹

Van de ingewikkelde politiek-institutionele constellatie kunnen in dit bestek slechts enkele hoofdlijnen worden aangegeven. In de eerste plaats treedt de tweeherigheid op de voorgrond. Deze is gegroeid uit aanspraken rondom de twee praestedelijke kernen van Maastricht waarvan er een rondom de Sint-Servaaskerk bezit was van de Duitse keizer, en de andere rondom de Onze-Lieve-Vrouwekerk bezit was van de bisschop en later prinsbisschop van Luik. Van beide kerkgebouwen resteren nog heden substantiële bouwdelen die rondom het jaar 1000 zijn te dateren. De tweeherigheid leidde tot wat met een modern woord een stadstaat zou kunnen worden genoemd. Zowel de Luikse (prins)bisschop als de Duitse keizer traden in het condominium Maastricht op als heer over onderdanen die door elkaar heen woonden. Ze werden respectievelijk als *homines episcopi* en *homines imperii*, en nadat de hertog van Brabant aan het begin van de dertiende eeuw met Maastricht was beleend, als *homines ducis*, en nog later eenvoudigweg als Luikenaars en Brabanders, aangeduid. Al bestaande stedelijke rechten van Maastricht werden in 1220 bekrachtigd door de prinsbisschop en de hertog. Vanaf het eerste kwart van de dertiende eeuw functioneerden er met zekerheid twee schepenbanken, respectievelijk in de immuniteit van Onze-Lieve-Vrouwe en die van Sint-Servaas. Ze oefenden rechtsprekende, regelgevende en bestuurlijke

11 Thissen, *Sittard*, 100. Panhuysen, *Romeins Maastricht*, 426-427, 432-433. Ubachs en Evers, *Stadsgeschiedenis*, 24.

Plattegrond van Maastricht uit circa 1580, door F. Braun en F. Hogenberg (RHCL/GAM, collectie LGOG 1045).

taken uit. De oudst bekende optekening waarin beide naast elkaar worden genoemd dateert uit 1224. Maar het is niet onwaarschijnlijk dat hun oorsprong in de twaalfde eeuw ligt, op grond van een zeker al in 1204 en mogelijk zelfs eerder geldend 'jus forense et civile', dat wil zeggen markt- en burgerrecht, dat een eigen rechtsgebied en toepassing door een eigen schepenbank welhaast veronderstelt. De Luikse danwel Brabantse 'nativiteit' bepaalde voor welke schepenbank men moest verschijnen. De Luikse schepenbank had aanvankelijk hoofdvaart op de schepenbank Luik. In de loop van de vijftiende eeuw ging de schepenbank Aken als hoofdgerecht fungeren, zoals ze ook al geruime tijd eerder deed voor de Brabantse schepenbank blijkens gegevens uit het einde van de dertiende eeuw. Overigens werd de bevoegdheid van de beide schepenbanken beperkt door de Vroenhof of Hof van Lenculen die binnen een deel van het stedelijk gebied voor onroerende zaken bevoegd was en verder door de rechtspraak van de twee kerkelijke instellingen, de kapittels van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe.

De Alde Caerte van 1284 is de regeling die als eindpunt van de middeleeuwse stedelijke ontwikkeling moet worden beschouwd, en daadwerkelijk vijf eeuwen lang als een van de fundamenteën van de tweeherigheid is beschouwd. Daarin werd naast de uit het condominium voortvloeiende neutraliteitsplicht van de stad die in de praktijk de mogelijkheid schiep haar eigen belangen te doen prevaleren, intern voor het eerst vastgelegd dat zowel de prinsbisschop als de hertog over hun onderdanen de hoge en lage rechtsmacht uitoefenden, respectievelijk door een Luikse en een Brabantse schepenbank. Wellicht was de jurisdictie ook al eerder op deze wijze verdeeld, maar volgens sommigen had de prinsbisschop eerder niet de hoge rechtsmacht.

Ongedeeld (indivies) daarentegen werd de regelgeving en handhaving daarvan door middel van het bestuur binnen de stad uitgeoefend. Een oorkonde uit 1249 bevat de eerst bekende vermelding van burgemeesters ('magistri universitatis'). Deze traden daarin op tezamen met de burgerij als geheel, de burgergemeenschap ('universi cives Trajectensis', gelijk te stellen aan 'universitas'). Een raad ('consilium') komt in 1268 in de bronnen voor, al zal deze in 1249 vermoedelijk ook al hebben gefunctioneerd. Gezworenen ('jurati') en raden ('consules') worden voor het eerst vermeld in respectievelijk 1272 en 1282. Voor het eerst in 1204 bij belastingheffing, en nog duidelijker in 1276 bij vaststelling van de statuten voor het ambacht of ambachtsgilde van de gewandmakers (lakenwevers), kan worden aangetoond dat de burgerij door middel van haar vertegenwoordigers regelgevende taken uitoefende. Stadszegels werden gebruikt in 1227.

De vermelde 'gemeyne' indiviese raad, die dus regelgeving en bestuur als voornaamste taken kende, bestond volgens de oudst bekende regeling van 1372 uit vier geledingen, paritair samengesteld uit Luikenaars en Brabanders. Zij was samengesteld uit de bezetting van beide schepenbanken, dat wil zeggen twee maal zeven schepenen en twee schouten, en 24 raadsleden, van wie er twee fungeerden als burgemeester. Uit de indiviese raad had zich niet lang tevoren een ongedeeld laaggerecht ontwikkeld, dat bevoegd werd op het terrein dat niet behoorde tot de hoge rechtspraak, hetgeen in 1413 nader werd vastgesteld. Ter onderscheiding van dit laaggerecht werden de Luikse en Brabantse schepenbank ook Luiks en Brabants hooggerecht genoemd.

Bestuurshervormingen van 1378 tot en met 1380 leidden tot het verdwijnen van schouten en schepenen zowel uit de raad als uit het laaggerecht en een dominante rol van de ambachten, waarin de beroepsgroepen in de stad waren georganiseerd. Na een korte periode ten gevolge van een reformatie in 1409 die de invloed van de schepenen op het stadsbestuur vergrootte en die van de ambachten verkleinde, werd de macht van de schepenen opnieuw beperkt en die van de ambachten hersteld. De algemene tendens tot versterking van het landsheerlijke gezag leidde er uiteindelijk echter toe dat de politieke macht van de ambachten aan banden werd gelegd. Sedert het Nieuwe Privilege van 1428 werden uit een voordracht van prinsbisschop en hertog door de zittende raad acht commissarissen benoemd voor het leven. Zij kozen op hun beurt de gouverneurs van de 23 ambachten, tevens leden van de raad. De wijze waarop het vaste kiescollege van commissarissen tot stand kwam, zorgde voor een ef-

fectieve landsheerlijke zeef. De inname van Maastricht in 1579 was desastreus voor de stad en betekende het definitieve einde van de politieke en bestuurlijke invloed van de ambachten.

De in 1284 uitdrukkelijk vastgelegde voor de stad gunstige neutraliteit verhinderde overigens niet dat Maastricht nauwe contacten onderhield met zustersteden in Luik en Brabant in de periode dat in beide landsheerlijkheden Statenvergaderingen tot ontwikkeling kwamen. Maar de naar eigen belang vertaalde neutraliteit leidde ook tot terughoudendheid. In de dertiende eeuw nam de stad voor zover bekend slechts éénmaal aan een (Luiks) stedenverbond deel, dat overigens door de hertog van Brabant werd gesteund. In de veertiende eeuw was dat veel vaker het geval, zowel aan Luikse als aan Brabantse zijde. Zo werd de eerste voor het gehele prinsbisdom geldende constitutie, de in 1316 tot stand gekomen vrede van Fexhe, waarbij het gezag van de Standen ofwel Staten, 'le Sens de Pays', tot uiting kwam en de positie van de steden daarin werd bevestigd, mede bekrachtigd door Maastricht. Aan de andere zijde is een belangrijk voorbeeld de Maastrichtse deelname aan het stedenverbond na het charter van Kortenberg waarbij de Brabantse hertog in 1312 onder andere gedwongen was de rechten en vrijheden van zijn onderdanen te bevestigen.

De terminologie waarmee de plaats Maastricht werd aangeduid fluctueerde sterk. Sommige benamingen uit de latere Middeleeuwen kwamen ook al veel eerder voor. In 1109 werd Maastricht in een en dezelfde oorkonde aangeduid als *villa* en als *civitas*, een nadien vaker terugkerende term. De aanduidingen *castrum* en *portus* daarentegen werden niet later dan in de negende eeuw gebezigd. Verder kwamen in de loop van de tijd *urbs*, *vicus*, *burgus* en met name *op(p)idum* voor. De stedelijke rechten van 1220 spreken van *cives* in het opidum Maastricht. In 1229 werd het oppidum Maastricht vergeleken met de als *villa* aangeduide goed versterkte steden in de omgeving. Het toen aan de *burgenses* verleende recht om de stad te ommuren en verder te versterken vormde een nieuwe impuls in de stedelijke ontwikkeling van Maastricht en betekende het begin van een omvangrijke en waarschijnlijk langdurige operatie. In teksten in de landstaal werd overigens aanvankelijk gesproken van poorters (1299) en later vaker ook van burgers.

De in 1229 toegestane versterkingen bouwden voort op wellicht van pallisaden voorziene aarden wallen, die omstreeks 1180 waren opgeworpen en vermoedelijk ook Wyck deels omvatten. Vrijwel direct na het voltooiën van de ommuring die in elk geval vóór 1300 was afgerond en 13 poorten kende ten westen van de Maas, begon een grote stadsuitleg die zich vooral uitstrekte naar het westen en noorden, en waarbij ook het oostelijk van de Maas gelegen Wyck verder binnen de stad werd getrokken. Deze uitbreiding werd na eerst omwald te zijn, eveneens ommuurd. Deze tweede ommuring kwam grotendeels in de veertiende eeuw tot stand en werd uiteindelijk rond 1515 afgesloten met een muur langs een kleine uitbreiding op het grondgebied van de vrijheid Sint Pieter, de zogeheten Nieuwstad. Het stedelijk areaal werd erdoor vergroot van aanvankelijk 36 tot uiteindelijk 114 hectare. Er werd een groot aantal nieuwe poorten gebouwd, waarvan vijf hoofdpoorten ten westen van de Maas. Wyck kende twee poorten.

Van de verdere topografisch belangrijke locaties worden er hier slechts enkele aangestipt.

De marktplaats moet aanvankelijk een langgerekt veld zijn geweest op de linker Maasoever gemarkeerd door twee kruisen, één op de hoek Grote Staat-Muntstraat in het zuiden en één op de plaats van de Sint-Matthijskerk in het noorden. Dit marktveld werd later opgedeeld in afzonderlijke markten, waarvan er in de dertiende eeuw verschillende zijn vermeld. Een eerste vleeshal aan de Plankstraat moet al voor het midden van de veertiende eeuw naar de Grote Staat zijn verplaatst. Daarnaast zijn er de middeleeuwse schepenbanken en bestuurscentra, eerst bij de Kersenmarkt en naar het schijnt ook aan de noordwesthoek van het Vrijthof en later aan de Grote Staat, waarvan het Dinghuis op de oostelijke kop van dezelfde straat als gebouw nog resteert. In de Late Middeleeuwen zou de stad een bevolkingsomvang van circa 10.000 tot 12.000 inwoners gehad hebben, mogelijk ongeveer de helft van het bevolkingsaantal van Luik.

De ambachten die vanaf 1378/80 tevens participeerden in de individuele raad, werden in Maastricht af en toe ook gilden genoemd. De ontwikkeling van de ambachtsorganisaties in het Luikerland begon in de dertiende eeuw. Van de Maastrichtse looiers is bekend dat ze al in 1264 in een ambacht waren verenigd. De vermelding van de gewandmakers in 1276 kwam al aan de orde. De kroniek van Sint-Truiden noemde hen al in 1135, maar het is onduidelijk of zij toen reeds als ambacht georganiseerd waren. Na 1276 moeten er in korte tijd veel ambachten zijn bijgekomen. In het laatste kwart van de veertiende eeuw varieerde het aantal tussen 22 en 26. De brouwers, kramers, gewandmakers en volders waren toen het grootst in getal. In 1372 blijkt voor het eerst dat prinsbisschop en hertog zich met de organisatie van de ambachten bemoeiden. Vanaf 1380 diende iedere burger lid te zijn van een ambacht. Vanaf 1420 waren er 23 ambachtsorganisaties welk aantal nadien ongeveer gelijk bleef.

De economische ontwikkeling in de latere Middeleeuwen staat overigens in een oudere traditie. Al in de tijd van de Karolingen moet Maastricht als handelsnederzetting betekenis hebben gehad aangezien er toen door de bisschop een tolhuis en een munt waren gevestigd. In 908 bevestigde rooms-koning Lodewijk het Kind een vroegere schenking van het recht daartoe. De bijzonder gunstige ligging aan de enige vaste brug over de Maas tussen Luik en de zee was voor de handel zeer bevorderlijk. Hier kruisten zich de waterverbinding tussen het Noordfranse gebied en de Noordzee, én de meest directe landroute over weinig geaccidenteerd terrein tussen Vlaanderen en het zuidelijk Rijngebied. Deze laatste zou in de vijftiende eeuw uitgroeien tot de over land belangrijkste handelsroute van de Nederlanden. Uit de vermelding van gewandmakers in 1135 kan worden afgeleid dat de Maastrichtse lakenindustrie en -handel reeds vroeg belangrijk was. Vanaf het midden van de veertiende eeuw vormde de Trichter hal in Frankfurt am Main de belangrijkste afzetmogelijkheid. Binnen Maastricht was de lakenhal ter plaatse van het huidige stadhuis het exclusieve verkoopspunt. Tot het midden van de zestiende eeuw bleef de lakennijverheid het fundament voor de welvaart. Daarnaast speelde leerverwerking in Maastricht vanaf de Late Middeleeuwen een belangrijke rol. Verder was de fabricage van pelskragen, wapens en harnassen van belang. De stad kende drie jaarmarkten en een weekmarkt, voor het eerst gedocumenteerd in respectievelijk 1243 en 1290. Maastrichtse handelaren waren over land en over water tot

in het tegenwoordige Oostenrijk en Hongarije enerzijds en Scandinavië anderzijds actief. De Maashandel richtte zich niet alleen op afzet van eigen producten. Men vervoerde ook metaalwaren, natuursteen, hout, steenkool en granen uit het Luikse stroomafwaarts en zuivel en vis uit Holland stroomopwaarts. Ook de andere Maassteden in Limburg deden dat, maar het Maastrichtse aandeel domineerde sterk. De stad kende reeds in de Middeleeuwen een broederschap van handelaren, de 'Scoense Verderen', die op Skåne (Schonen) in Zuid-Zweden voer. Lid van de Hanze was Maastricht overigens niet.

De aanwezigheid van joden dateert van ruim vóór 1295 toen er al sprake was van een synagoge in de naar deze bevolkingsgroep vernoemde Jodenstraat. Rond dezelfde tijd waren ook Lombarden ruim vertegenwoordigd. Als laatste economische indicator zij vermeld dat al in de Alde Caerte van 1284 Maastrichtse standaardmaten werden vermeld voor graan en wijn, voor laken en landmetingen. Al een halve eeuw eerder worden maten van de stad ook elders in de omgeving gehanteerd.

De oprichting van de beide kapittels van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe reikt vermoedelijk terug tot aan de tijd van Karel de Grote, zij het dat gegevens die een kerkelijke gemeenschap aantonen die wij kapittel noemen pas dateren uit de elfde eeuw. De kapittels dateren dus van voor de ontwikkeling van de stedelijke gemeenschap. Daaraan verbonden kapittelscholen waren al in de twaalfde eeuw werkzaam. Deze Maastrichtse onderwijsinstellingen hadden echter niet het belang dat bijvoorbeeld aan de Luikse kapittelscholen kan worden toegekend. In de Middeleeuwen werd verder minstens een negental kloosters gesticht, waarvan zeven in de dertiende eeuw, vermoedelijk te beginnen met de Minderbroeders in 1234, die zich evenals andere bedelorden sterk richtte op opkomende stedelijke gemeenschappen. Eén van de vestigingen was een vrouwenklooster, dat van de Witte Vrouwen. Ook was er een aantal begijnhoven, waarvan er zeker twee rond het midden van de dertiende eeuw al bestonden. Middeleeuwse hospitalen ofwel gasthuizen, welke benaming hierna verder wordt gehanteerd, waren er minstens zes. Daaronder bevond zich het zeer oude en grote Sint-Servaasgasthuis aan de zuidoosthoek van het Vrijthof. Twee achter de Onze-Lieve-Vrouwekerk gelegen badhuizen, zogenaamde 'badstoven', ontwikkelden zich in de Late Middeleeuwen tot door de stad toegelaten bordelen.¹²

12 Panhuysen, *Maastricht*, 1, 38-39, 41-42, 44-45, 49, 58, 64, 91, 107-109, 138-139, 147, 153-155. Feenstra, *Maastricht*, 528, 530, 533-534. Kemp, *Bevolkingscurve*, 341. Koreman, *Lakennijverheid*, 201. Nève, *Rijkskamergericht*, 400, 404-405, 410-412, 416. Wouters, *Maastricht*, 8-14, 17-27, 30-33. Idem, *Maastricht-Luik*, 24-25, 31 e.v. Gehlen, *Notariaat Maastricht*, 6-15. Van Uytven, *Stadsgeschiedenis*, 232. Panhuysen, *Maastricht verleden*, 71-73, 89-91, 97-101, 106-113, 119-121, 125-127. Ubachs, *Burgerboeken*, 23. Van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen*, ix-xxi, xxiv. Idem, *Stadsbestuur*, 219-222, 227-228. Ubachs, *Ambachten*, 232-234, 241. Van Rensch, *Maastricht*, 40-44. Ubachs, *Neutraliteit*, 36, 41. Baalbergen, *Atlas*, 25, 119-123, 128-129, 136. Haas, *Onze-Lieve-Vrouw*, 18. Ubachs, *Handboek*, 93. Cox, *Repertorium*, 162. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, II, 379-382. Venner, *Schepenen ... vóór 1350*, 5. Cillekens, *20 eeuwen*, 49-72. Steegen, *Kleinhandel*, 96-100. Ubachs en Evers, *Stadsgeschiedenis*, 25-27, 34, 36, 39-42, 44-46, 48-49, 58-59, 61-62, 65, 68, 76-77. Nève, *Schepenoorkonden*, xix-xxiv, 141, 183, 186-187.

De rijkdom en differentiatie aan stedelijke kenmerken geven het grote belang weer van de middeleeuwse stad. Toch loopt Maastricht in de stedelijke ontwikkeling van de Middeleeuwen in het Maasgebied niet voorop. Het valt op dat de stedelijke gemeenschap in Maastricht, ondanks de continuïteit van bewoning en bepaalde centrale functies al in de Romeinse Tijd, pas vanaf de dertiende eeuw aantoonbaar een zekere zelfstandigheid vertoonde. Diverse Luikse steden gingen de stad daarin voor, zoals het stroomopwaarts aan de Maas gelegen Luik, Hoei en Dinant, maar ook Sint Truiden. De bekrachtiging van stedelijke rechten in 1220, het gebruik van stadszegels in 1227 en het recht om de stad met muren te versterken in 1229, gaven blijk van de Maastrichtse ontwikkeling naar autonomie. De stad is daarmee, gezien de relatief late ontwikkeling en wellicht ook een zekere samenwerking tussen vorsten en kooplieden, in de optiek van Stoob veeleer een voorbeeld van een Gründungsstadt dan dat ze zou behoren tot de categorie van de moedersteden. Van een voorspoedige ontwikkeling van de stad in de dertiende eeuw getuigt onder andere het relatief grote aantal kerkelijke instellingen, dat immers iets zegt over de draagkracht van de stedelijke gemeenschap. Ook de toevloed van buiten de stad getuigt daarvan. Naast de geboren poorters of burgers kwamen er in de vijftiende eeuw meer dan 4700 nieuwe poorters of burgers bij met een jaarlijks gemiddelde dat voor het einde van de achttiende eeuw niet meer zou worden gehaald. Vanaf haar ontwikkeling als stad sedert het begin van de dertiende eeuw behoorde Maastricht tot de belangrijkste en welvarendste in de Nederlanden. Tot aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog behoorde Maastricht tot de middelgrote steden van Europa. Tegen het einde van de Middeleeuwen stokte de ontwikkeling van de stad. Dat had enerzijds van doen met handelsstromen die werden verlegd waardoor de stad economisch aan een zijweg kwam te liggen. Anderzijds raakte de stad tegen wil en dank in Bourgondisch vaarwater toen ze niet meer kon profiteren van de neutraliteit nadat de Luikse prinsbisschop in de Brabantse hertog en zijn Bourgondische rechtsopvolgers definitief zijn meerdere had moeten erkennen.¹³

Sint Pieter

Behalve Maastricht hadden ook Sint Pieter en Eijsden een Luikse connectie. In een oorkonde uit 1248 uitte de Luikse prinsbisschop Henricus III van Gelre het streven in de 'villa' Sint Pieter bij Maastricht een 'opidum' te construeren en daaraan het recht en de vrijheden toe te staan die de Maastrichtse burgers kenden, welk recht en vrijheden hij beloofde te handhaven. Uit de tekst blijkt duidelijk dat de prinsbisschop stedelijke rechten verleende, en niet dat hij bestaande rechten bevestigde. Toch is in de literatuur sprake van een eerdere prinsbisschop, Hugo van Pierrepont, die in 1212 ook al een vergelijkbaar besluit genomen zou hebben, waarbij aan toekomstige bewoners alle rechten van de Luikse burgers van

13 Ubachs, *Burgerboeken*, 27, 45. Ubachs en Evers, *Stadsgeschiedenis*, 59-60, 81-84.

Zicht op Sint-Pieter en Wyck. Tekening van Josea de Grave, 1670 (RHCL/GAM, collectie LGOG 6).

Maastricht in het vooruitzicht werden gesteld. Kennelijk was dat initiatief zonder resultaat gebleven. Na 1248 werd de stedelijke nederzetting Sint Pieter meestal 'vrijheid' of 'libertas' genoemd. Uit in later tijd regelmatig voorkomende formuleringen zoals 'op de vier hoeken ende cruystraeten deser vrijhey' is misschien af te leiden dat de stedelijke nederzetting planmatig werd aangelegd. Sint Pieter werd bewoond door poorters, later sprak men ook van burgers.

De intentie tot verlening van Maastrichtse stedelijke rechten in 1248 impliceert welhaast ook de instelling van een schepenbank met rechtsprekende, regelgevende en bestuurlijke bevoegdheden. In 1294 blijkt dat ze uit zeven schepenen bestond. De stedelijke schepenbank van Luik fungeerde als hoofdgerecht. In 1420 regelde een privilege van prinsbisschop Johan van Heinsberg de inrichting van een raad bestaande uit twee burgemeesters en vier gezworenen. Deze had bestuurlijke en beperkte regelgevende taken. Onder de naam laaggerecht waren ook bepaalde rechterlijke bevoegdheden aan de raad toegekend. Ter onderscheiding werd de schepenbank ook als hooggerecht aangeduid. Mogelijk is deze verdeling van de rechterlijke, regelgevende en bestuurlijke competenties over hooggerecht, raad en laaggerecht, die enige gelijkenis met die in Maastricht vertoonde, vroeger te dateren. Er is een in steen gegraveerd ovaal zegelstempel bewaard van de 'magistratus' van Sint Pieter waarvan is verondersteld dat het een hoge ouderdom heeft. Vanaf 1426 is het gebruik bekend van een schepenbankszegel van de 'libri baronatus' Sint Pieter.

Indicatoren voor economische activiteiten vormen het functioneren van vier beroepsverbanden die evenals in Maastricht ambachten werden genoemd. Het genoemde privilege van prinsbisschop Johan van Heinsberg van 1420 regelde de organisatie ervan. Er werd sedert het midden van de veertiende eeuw of eerder munt geslagen, er was een vleeshal en een gasthuis. De hierna nog te noemen gevoelde concurrentie door de ambachten van het aanpalende Maastricht in de tweede helft van de vijftiende eeuw zegt ook iets over de economische betekenis van het stadje.

Kenmerkend voor de topografie van Sint Pieter is de verandering in het grondplan door de eeuwen heen. Over de omvang zijn dan ook geen gegevens voorhanden. De stedelijke nederzetting Sint Pieter is meerdere malen afgebroken, weer herbouwd en deels ook verplaatst. De nabije ligging van het machtiger tweeherige Maastricht was daar debet aan, en niet alleen vanwege haar in de loop der eeuwen als maar uitdijende verdedigingswerken. De sporen van de middeleeuwse stedelijke nederzetting Sint Pieter zijn vrijwel uitgewist, een proces dat al vroeg werd ingezet.

Een beruchte verwoesting werd ondernomen nadat Jan van Arkel, prinsbisschop van Luik van 1364 tot 1378, die door de opkomende standen, in het bijzonder de Luikse steden, in het nauw was gedreven, zich in 1375 had teruggetrokken in Maastricht. Dat kon omdat de stad zich afzijdig hield van de interne conflicten in het prinsbisdom. Vanuit Maastricht bestookte hij het Luikse land en om een beleg van die zijde voor te zijn liet hij alle daarvoor in aanmerking komende huizen buiten de ommuring slopen, waaronder geheel Sint Pieter. Op een duidelijk herstel wijst in 1434 het bestemmen van gelden om de aanwezige versterkingen en (gedeeltelijke?) ommuring van Sint Pieter in stand te houden en te verbeteren.

Nog desastreuzer waren echter de verwoestingen door Karel de Stoute voorafgaand aan definitieve beknotting van de Luikse macht. Ze betekenden onder andere het tot de grond toe afbranden van Sint Pieter in 1465. Pogingen om tot herstel van de bebouwing te komen werden tegengegaan door de Bourgondische machthebbers. Op initiatief van de Maastrichtse ambachtsorganisaties werden deze inspanningen uiteindelijk in 1491 daadwerkelijk verregaand de kop ingedrukt. Sint Pieter was kennelijk tot dusdanige welvaart gekomen dat het een serieuze concurrentie en bedreiging was gaan vormen voor Maastrichtse belangen. Tekenend was ook dat een klein, maar cruciaal en voorheen dichtbebouwd deel van Sint Pieter met onder andere schepenbank, munthuis, vleeshal en gasthuis, vanaf 1486 binnen de omwalling van Maastricht werd getrokken.

De jurisdictie van Sint Pieter binnen deze nadien zo genoemde Nieuwstad ging verloren, maar werd achteraf wel gedeeltelijk hersteld. Later vonden daar opnieuw belangrijke ambtshandelingen en vergaderingen van de schepenbank plaats, blijkens notities respectievelijk vanaf 1561 en 1577. Om de herinnering aan de rechten van Sint Pieter in de Nieuwstad te ondersteunen ging bijvoorbeeld het afleggen van de eed door schepenbanksfunctionarissen gepaard met een rechtssymbolische handeling die bestond uit het verdelen van wittebrood onder de jeugdige inwoners.

In de bloeitijd moeten er in Sint Pieter meer dan 500 huizen hebben gestaan, hetgeen wijst op een bevolking van meer dan 2000 inwoners.¹⁴

Het geschetste beeld van stedelijke kenmerken leidt tot een duidelijke conclusie. De oorkonde van 1248 behelst een uitdrukkelijke verlening van stedelijke rechten door de landshoofd. Van een bevestiging van eerdere rechten is geen sprake. Het lijkt waarschijnlijk dat de verlening in de eerste plaats een functie vervulde in de machtspolitiek van de prinsbischof. Het opidum Sint Pieter moest in deze visie als steunpunt fungeren direct voor de poorten van de stad waarin de prinsbischof sinds het begin van de eeuw de macht moest delen met de Brabantse hertog, met wiens tomeloze ambities hij sindsdien voortdurend werd geconfronteerd. De in latere jaren frequent als vrijheid aangeduide nederzetting kan gelden als een duidelijk voorbeeld van een *Minderstadt* in de regio, een stedelijke nederzetting bedoeld om de op territoriale machtsvorming gerichte politiek van de prinsbischof kracht bij te zetten. Het betreft een vroeg voorbeeld, duidelijk eerder dan de periode waarin Stobb deze stedelijke vorm plaatst. Tegen het einde van de Middeleeuwen werd Sint Pieter steeds meer verdrongen door Maastricht, ook in letterlijke zin.

Eijsden

Ook Eijsden, in de uiterste zuidwesthoek van de provincie, had zoals vermeld een relatie met Luik. In Eijsden is vanaf circa 1320 een schepenbank aan te wijzen. Deze oefende sedertdien rechtsprekende, regelgevende en bestuurlijke taken uit binnen een gebied grenzend aan de Maas, circa 27 hectare groot, dat vanaf toen consequent 'vrijheid' werd genoemd, behoudens één aanduiding als 'stad' in 1378. 'Villa' in de betekenis van dorp (1330) en 'dorp' werden ook wel gebezigd, maar daarmee werd een groter bebouwd gebied bedoeld dan de vrijheid. De schepenbank oefende haar taken binnen de vrijheid in de eerste plaats uit overeenkomstig aan Luik ontleend stedelijk recht. De vrijheid Eijsden voldoet daarmee aan de juridische definitie van een stad. Daarbuiten in een veel groter territoir, delen van een negental nederzettingen omvattend waaronder het dorp Eijsden, werden gelijksoortige taken uitgeoefend in de eerste plaats overeenkomstig Luiks landrecht. De schepenbank bestond evenals de Luikse schepenbank, waarvan zij werd afgesplitst en die als hoofdrecht fungeerde voor de Eijdsense schepenbank, uit 14 schepenen. Van een verdeling van

14 Perreau, *St-Pierre*, 6-7. Eversen, *Nieuwstad*, 3-100. Franquinet, *Glanes*, 106-107. Eversen en Meulleners, *Gemeentewapens*, 11, 406-410. Kessen, *Sint Pieter*, 1-5. Boeren, *Bestuurs- en rechtsinstellingen*, 111. Nève, *Rijkskamergerecht*, 374-375. Wouters, *Maastricht-Luik*, 36. Koreman, *Nieuwstad*, 8, 11-12, 14, 17-19, 36, 46. Baalbergen, *Atlas*, 122. Nève, *Schepenoorkonden*, xxiv, lv, 96. HCL, *Archieven gerechten en raad Sint Pieter*, inv.nr. 15, folio 145 (vergadering schepenbank in 1577). Idem, o.a. inv.nrs. 12, folio 3 en 74 (1557, 1558); 21, folio 69 dorso (1636); 22 (1643) (1645) (formuleringen mogelijk verwijzend naar planmatige aanleg).

Kaart van Eijsden. Detail uit de Tranchotkaart, 1801-1813.

de beschreven taken over andere functionarissen dan de schepenen is gedurende de Middeleeuwen geen spoor te vinden, wat gezien deze royale bezetting niet verbazingwekkend is. Een schepenbankszegel werd pas in een laat stadium ingevoerd, namelijk in 1571, en was pas sedert 1612 regelmatig in gebruik. Voordien hechtten schepenen hun particuliere zegels aan schepenbanksakten ter bekrachtiging, hetgeen overeenkwam met een sedert het midden van de dertiende eeuw in Luik gebruikelijke praktijk. De vrijheid werd in de eerste plaats bewoond door 'poorters'. Sedert 1321 was dat de steeds terugkerende term. Vanaf de zestiende eeuw werd daarnaast ook wel de benaming 'burgers' gebruikt. In het midden van die eeuw kwam aan de Luikse connectie een einde en werden rechtspraak, regelgeving en bestuur in de vrijheid Eijsden definitief geïncorporeerd in het territoriale verband van de naar staatsvorming en machtsconcentratie strevende Bourgondische-Habsburgse landsheren.

Het binnen de vrijheid geldende Luiks recht was vastgelegd in het uit 1321 daterende vrijheidsboek. Het bestond voor een belangrijk deel uit min of meer recent ontwikkeld gewoonterecht. De totstandkoming van het boek moet gezien worden als het eindpunt van een ontwikkeling, die vermoedelijk rond 1285 begon. Van een eigenlijke verlening van stadsrecht bij oorkonde is waarschijnlijk geen sprake, wellicht wel van enkele deelrechten.

In economisch opzicht hadden handel en scheepvaart op de Maas betekenis. Vanaf de eerste helft van de vijftiende eeuw zijn daarvan volop archivalische gegevens overgeleverd. Maar ook in de veertiende eeuw zijn er al enkele sporen, zoals een in 1312 of kort daarvoor ontvreemd vaartuig van een Eijdsenaar in Luik. Ondersteund door tolvrijdommen in Luik

en Maastricht werden door Eijdsense poorters handelscontacten met allerlei steden en stadjes langs de Maas onderhouden. Bovenstrooms tot voorbij Mézières en benedenstrooms tot Dordrecht werden producten vervoerd, uiteenlopend van fruit en stoffen tot Namense steen en paarden. Ook over land werd handel gedreven, blijkens onder andere tolvrijdommen in Aken en vermoedelijk Nijmegen. De vrijheid Eijdsen had verder een zekere regionale marktfunctie voor plaatselijk of in de omgeving gewonnen en geteelde producten. Enige aan de Maasvaart gebonden nijverheid werd er ook uitgeoefend, zoals blijkt uit de aanwezigheid van één of meer scheepswerfjes. De Eijdsense poorters hanteerden geen eigen maat, zij maakten tot in de Nieuwe Tijd gebruik van Luikse maten. Ambachtsgilden bestonden in Eijdsen vermoedelijk niet.

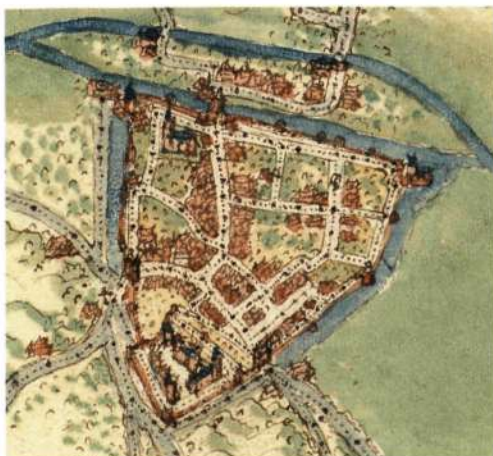
In topografisch opzicht wijst een opvallend brede straat, een langgerekt middeleeuws marktplein dat de vrijheid in tweeën deelde, op een planmatige aanleg. Aan deze markt, die nog heden uitmondt in de Maas, lag in de Late Middeleeuwen de schepenbank en vermoedelijk ook het gasthuis, waarvan de oudst bekende vermelding uit 1439 dateert. De vrijheid was in de Late Middeleeuwen omgeven door een gracht en een wal, behoudens de westzijde langs de Maas waar de vrijheid werd afgesloten door een kade en wellicht een kleine haven. De vrijheid was over land toegankelijk via vijf doorgangen, waarvan er minstens twee voorzien waren van (houten?) poorten.

De bebouwingsdichtheid binnen de vrijheid was in het begin van de zeventiende eeuw ongeveer drie keer zo groot als in de dorpen in de directe omgeving. Op basis van een gedocumenteerd aantal van 89 huizen destijds is berekend dat de vrijheid toen niet meer dan 350 tot 550 inwoners herbergde. Vanuit de moederkerk in het naburige Breust werd in de vroege veertiende eeuw in de vrijheid een nog bestaande hulpkerk gesticht, die nooit tot een zelfstandige parochie uitgroeide. Merkwaardig is het aan Sint-Christina van Bolsena toegewijde patronaat, omdat het zover bekend uniek is in de Nederlanden. De heilige gold kennelijk blijkens opname van haar beeltenis in het schepenbankszegel ook als patrones van de vrijheid.¹⁵

Op grond van het voorgaande kan het volgende worden geconcludeerd. Uit dezelfde periode als het in één keer in 1321 tot stand gekomen vrijheidsboek, dateert ook de eerst bekende vermelding van de schepenbank en de bouw van de kerk in de vrijheid. Dat duidt op een krachtige impuls in de vermoedelijk rond 1285 aangevallen stedelijke ontwikkeling. De vrijheid Eijdsen lijkt een typisch voorbeeld van een Minderstadt. Juist in deze periode lag de machtspositie van de Luikse prinsbisschop in zijn land sterk onder vuur. Hij verloor steeds meer de greep op de bestaande steden. In deze omstandigheden lijken inspanningen om plaatsen aan zich te binden door de verlening van ten opzichte van de bestaande steden minder vergaande stedelijke rechten voor de hand te liggen. De uitdrukkelijk andere

¹⁵ Van Hall, *Eijdsen een vrijheid*, passim.

benaming ('vrijheid' in plaats van 'stad') en het toekennen van slechts zoveel rechten als dienstig werd geacht voor de economische ontwikkeling en als stimulans om er zich te vestigen, zonder een bedreiging te vormen voor de macht van de landsheer, zijn daarvoor symptomatisch. Ook dat laatste lijkt in Eijsden het geval.¹⁶

Kaart van Valkenburg met kasteel en omgeving, door Jacob van Deventer, uitsnede (RHCL/RAL, kaarten-collectie, inv. nr. 98).

Valkenburg

Er is weinig recent onderzoek beschikbaar over de stedelijke achtergrond van Valkenburg. Bekend is dat de locatie waar de stedelijke nederzetting verrees uit strategisch oogpunt van gewicht was omdat van hieruit de belangrijke handelsweg van Vlaanderen via Maastricht naar het Rijnland bij de Geulovergang kon worden gecontroleerd. De oudste delen van de nog bestaande ruïne van de hoogteburcht daar dateren van vóór 1122, het jaar waarin blijkens twee kronieken de burcht Falcomons of Monsfalcons gedeeltelijk werd verwoest. Aan de voet van de nadien herbouwde burcht bevinden zich tegenwoordig nog

resten van een middeleeuwse ommuring en poorten van een stedelijke nederzetting. De stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 laat een driehoekige opzet zien. De burcht maakte er deel van uit en vormde de zuidpunt. Het geheel omvatte omstreeks 13 hectare, was ommuurd en behoudens de burcht ook met water omgracht. Dat was ook een eeuw eerder al zo, blijkens de verslaglegging van uitgebreide werkzaamheden aan de versterkingen in die tijd. Daarin werd ook gesproken van de 'alde muyr van de alder stat', hetgeen wijst op een nog oudere voorganger die mogelijk een kleiner stedelijk areaal omvatte. Daarbij zou het kunnen gaan om een van de muren die blijkens de literatuur al kort voor en na 1330 genoemd worden. De noordzijde van de driehoek werd begrensd door de van oost naar west stromende Geul. Het stadje was in de weergave van Van Deventer door drie poorten toegankelijk, maar de oudst bewaarde burgemeestersrekeningen van 1452-1464 noemen er minstens zes. Hoewel de nederzetting waarschijnlijk op zijn laatst uit dezelfde tijd als de eerste vermelding van de burcht dateert, zijn schriftelijke gegevens die op een zekere omvang, respectievelijk een stedelijk karakter, wijzen van veel jonger datum. De stedelijke nederzetting zal tevens als voorburcht zijn bedoeld. In 1281 werd Valken-

¹⁶ Idem, 389 e.v.

burg als oppidum aangeduid. In hetzelfde jaar werd Valkenburg tot zelfstandige parochie verheven en de aan Sint-Nicolaas toegewijde kerk of kapel van Valkenburg afgescheiden van de moederparochie Schin op Geul. Voordien was er ook al een gasthuis. In 1319 komt 'villa' voor. De oudst bekende teksten waarin Valkenburg stad wordt genoemd dateren van 1327 en 1329. Vrijwel gelijktijdig, in 1330, wordt in een akte een viertal 'curiae' genoemd, waarmee gezien de context schepenbanken zijn bedoeld, waaronder die van Valkenburg. Het gerecht van de stad Valkenburg telde zeven schepenen en oefende de volledige rechtsmacht uit. Het bleek in de rechterlijke organisatie van het land van Valkenburg later een centrale functie te hebben door onder andere de hoge rechtspraak uit te oefenen voor schepenbanken binnen het land van Valkenburg die deze bevoegdheid daar in het algemeen niet hadden. Regelgeving en bestuur moeten ook bij de schepenbank hebben berust. Een schepenbankszegel is vanaf 1373 bekend. Al vóór 1452, toen twee burgemeesters blijkens de oudste gedocumenteerde rekening verantwoording aflegden over bestuurlijke aangelegenheden aan de schepenbank, moeten taken van dit college zijn afgesplitst. De spaarzame gegevens over het functioneren van de Staten van de landen van Overmaze laten zien dat Valkenburg daarbij was betrokken. Zo werd in 1415 voorafgaand aan de inhuldiging van een nieuwe landsheer een overeenkomst aangegaan tussen de Staten van Brabant en die van de landen van Overmaze waarbij namens de laatste behalve een aantal edelen, ook Valkenburg naast andere plaatsen was vertegenwoordigd.

Over de inhoud en de oorsprong van stedelijke rechten is vrijwel niets bekend. Wat de inhoud aangaat, is slechts een uittreksel uit 1737 overgeleverd dat de bestuurder eraan herinnert dat de stad en de burgers vrij van schat, bede en diensten zijn. Het zijn privileges die algemeen in stedelijke rechten wordt aangetroffen. Wat de oorsprong betreft, staat alleen vast dat Walram van Valkenburg en Monschau, bijgenaamd de Rode, tijdens zijn heerschappij van 1268 tot in 1302 bemoeienis had met stedelijke rechten. Hij bevestigde de privileges van Sittard, waar hij sedert ongeveer 1280 heer was en liet in 1302, zijn sterfjaar, een oorkonde opstellen over de stedelijke rechten van Euskirchen. Deze rechten waren bijna geheel ontleend aan die van Sittard uit 1243. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat Walram zich eveneens met stedelijke rechten voor Valkenburg heeft beziggehouden. Immers tijdens zijn machtsuitoefening onderscheidde Valkenburg zich als oppidum en door de verheffing tot zelfstandige parochie. Misschien hebben ook hier rechten van Sittard tot voorbeeld gestrekt, maar concrete aanwijzingen daarvoor zijn er niet.

De indruk bestaat dat de betekenis van Valkenburg in economisch opzicht niet groot was, zij het dat het onderzoek daarnaar nog nauwelijks heeft plaatsgehad. De stad had inkomsten uit tol- en weggelden, zowel in Valkenburg als in Meerssen, zoals uit de oudste burgemeestersrekeningen naar voren komt. Deze geven ook blijk van een variëteit aan uitgeoefende beroepen. Er zijn door de landsheer aanzienlijke hoeveelheden munten geslagen, tot 1399 op het kasteel, en nadien elders in het stadje. Hoewel muntslag in deze tijd al lang geen indicatie meer was voor specifiek stedelijke bedrijvigheid, kan zij als nijver-

heid wel enig belang hebben gehad. Het in 1281 genoemde gasthuis wijst ook op enige schaalgrootte, respectievelijk personenverkeer. Van een organisatie van beroepsgroepen in ambachtsgilden is niets bekend en evenmin van een eigen maat.¹⁷

Op grond van het voorgaande kan de stedelijke ontwikkeling van Valkenburg omstreeks 1280 zijn ingezet en zal zij zich hebben uitgestrekt over meerdere decennia. Stoob wees erop dat dwergsteden in de Late Middeleeuwen met name tot ontwikkeling kwamen waar een sterke territoriale verbroekeling heerste. De stedelijke nederzetting Valkenburg lijkt een typisch voorbeeld daarvan. De stad maakte deel uit van een kleine landsheerlijkheid en was precies daar gelegen waar de beheersing van een van de belangrijkste landverkeerswegen tussen west en oost mogelijk was. Uit militair oogpunt was de stedelijke ontwikkeling van de plaats in combinatie met de burcht voor de heren van Valkenburg gewenst. Valkenburg vormde een schakel in hun machtspolitiek tegenover de grote naburige landsheerlijkheden. Aan die ambitie kwam in de tweede helft van de veertiende eeuw een einde toen het machtige hertogdom Brabant het land van Valkenburg opslokte.¹⁸

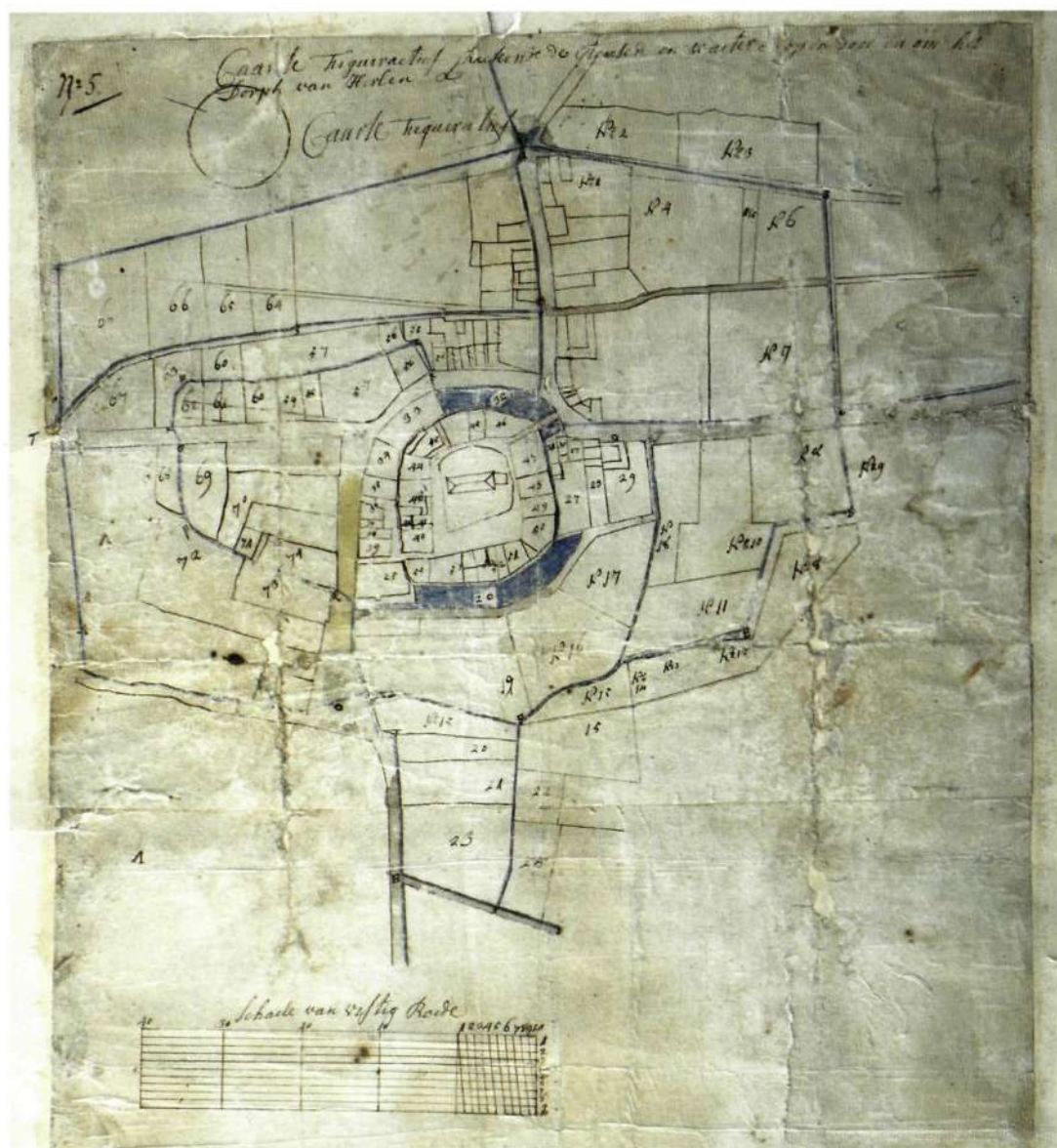
Heerlen

Aan de vrijheid Heerlen als stedelijke nederzetting zijn op basis van zeer beperkt bronnenmateriaal meerdere publicaties gewijd.

Een 'castrum' dat Heerlen wordt genoemd, is in het begin van de dertiende eeuw vermeld. Een nog bestaand restant, de gevangentoren, is nog vroeger, in de twaalfde eeuw gedateerd. Theodericus II van Hochstaden, die ook Dalhem bezat, moest in 1244 Dalhem afstaan aan de hertog van Brabant en in Heerlen diens oppergezag erkennen. Wel mocht hij in het door de hertog in 1239 verwoeste Heerlen een versterking (her)bouwen. Van dat recht moet door hem of zijn rechtsopvolgers gebruik zijn gemaakt. In 1318 wordt een 'opidum de Heerle' vermeld. De hertog van Brabant vestigde er toen opnieuw zijn gezag. Waarschijnlijk was dit opidum niet een versterking zonder meer. Het werd behalve door soldaten ook bevolkt door andere inwoners ('habitatores'). Een ontwikkeling in de richting van een stedelijke nederzetting kan in die tijd worden vermoed, omdat in dezelfde tekst ook over de 'opidis' Heerlen en Sittard tezamen wordt gesproken en Sittard toen inmiddels al lange tijd een stedelijke rechtskring was. Een jaar eerder werd Heerlen nog als 'villa'

17 Slanghen, *Limburg*, 11-13, 16, 24, 35, 36, 40. Habets, *Meerssen*, 40-42, 106-111. Eversen en Meulleners, *Gemeentewapens*, 531. Flament, *Valkenberg*, 42. Van de Venne, *Beleg Valkenburg*, 414-415. Idem, *Valkenburg*, 9, 54, 60-61, 81, 90, 94-96, 117-118, 127. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen LVO*, xxxix, liii, clxxi, cxcii-cxciii. Corsten, *Valkenburg*, 168, 188. Renaud, *Bouwgeschiedenis Valkenburg*, 285-286, 305. Baalbergen, *Atlas*, 25, 111-114. Cox, *Repertorium*, 227. Kwakkernaat, *Valkenburg*. Van Hall, *Eijsden een vrijheid*, 48-49, 129, 389. HCL, LVO, inv.nr. 8271. Venne, J.M. van de, *Inleiding op de inventaris van de archieven van de Landen van Overmaas*, xxxii (typoscript HCL).

18 Van Hall, *Eijsden een vrijheid*, 58-59, 395.

Carte figuratif 1765 van Heerlen (Rijckheyt, Heerlen, Topografische Atlas, kaartencollectie, inv.nr. A-139).

aangeduid. Na 1318 is veelal sprake van de 'vrijheid' Heerlen, ook in combinaties als 'de vestinghen der vrijhey van Heerle'.

In 1670 blijkt dat de vrijheid sinds onheugelijke tijden toegankelijk was via drie poorten. Twee ervan zijn in 1588 vermeld. In 1776 werd eraan gerefereerd dat het toenmalige kerkhof 'van ouds een fort ware' met wal en poorten omgeven, dat nog in 1542 was belegerd. De wal was van een muur voorzien waarvan nog fragmenten zijn bewaard. Deze muur (uit de dertiende eeuw?) vormde min of meer een zevenhoek blijkens de oudste gedetailleerde kaart uit circa 1765. Daarop is ook een brede gracht herkenbaar die het geheel omgaf. Een besluit tot het (opnieuw?) graven daarvan dateert uit 1379. Het vrijheidsgebied was maar zeer klein en binnen de gracht nauwelijks een hectare groot. Het is nu nog herkenbaar in de plattegrond van Heerlen. Buiten de eigenlijke versterking, dat wil zeggen het fort waarvan de Sint-Pancratiuskerk met toren die ook een defensieve functie had deel uitmaakte, bood het territoire slechts ruimte aan het kerkhof en één rij huizen langs de parallel verlopende omwalling en gracht rondom. In de zeventiende eeuw moet de rij uit ongeveer 25 huizen hebben bestaan. Het oudste deel van de nog bestaande kerk dateert uit de eerste helft van de twaalfde eeuw. In het begin van de eeuw daarop blijkt Heerlen een zelfstandige van Voerendaal afgesplitste parochie te zijn, waarvan later ook kapellen afhankelijk werden. Het dorp Heerlen dat de omwalde vrijheid omsloot, was uitgestrekter dan de vrijheid. De topografische structuur van het dorp lijkt ook al vroeg vast te liggen, in de eerste helft van de veertiende eeuw. Een viertal straten of terreinen met bebouwing, waaronder de Veemarkt, wordt dan al genoemd.

In 1334 is sprake van 'dat vierdel van Herle met den gericht'. De hertog van Brabant, van wie bleek dat hij al in 1244 en 1318 de belangrijkste rechten in Heerlen uitoefende, beleende er toen de heer van Valkenburg mee, nu als Limburgs leen. Het is tevens de eerst bekende vermelding van de schepenbank van Heerlen. Onder de schepenbank, die zetelde in de gevangentoren, ressorteerde niet alleen het gebied van de kleine vrijheid, maar ook het dorp rondom het vrijheidsgebied en een uitgestrekt territoire daarbuiten. Toen Heerlen met het land van Valkenburg tot het hertogdom Brabant ging behoren - voor het overgrote deel was dat al in 1364 het geval - was het ressort van de Heerlense schepenbank het grootste van alle schepenbanken in het land van Valkenburg. De schepenbank oefende haar taken uit volgens vrijheidsrecht, respectievelijk landrecht, afhankelijk van het territorium. Binnen het vrijheidsgebied golden specifieke rechtsregels. De schepenbank fungeerde tevens als hoofdgericht, respectievelijk appelgerecht voor een aantal 'onderbanken'.

De vrijheid werd vaak niet met zoveel woorden genoemd in akten die van de schepenbank uitgingen, terwijl deze toch mede het stedelijk orgaan was dat binnen de vrijheid de rechtsprekende, regelgevende en bestuurlijke taken uitoefende. Misschien heeft het met de grootte van het schepenbanksressort te maken waarvan de vrijheid maar een gering deel uitmaakte, maar het zegt wellicht ook iets over het geringe belang van de vrijheid. In een akte uit 1364 zegelen de meer dan zeven schepenen van Heerlen met het 'dorpszeghel van Herle' dat in het niet geheel duidelijke randschrift mogelijk het 'dorpgericht' vermeldt.

Het fungeerde als schepenbankszegel en is het oudst bekende. In de benoemingsakte van de schout uit 1406 worden zijn rechten en plichten geregeld in 'dorp ende banck van Herle mitten anderen dorpen en banken dairtoe behoerende', maar over de vrijheid afzonderlijk wordt niet gerept. Er zijn overigens geen aanwijzingen vóór de Nieuwe Tijd dat de taken van de schepenen binnen de vrijheid verdeeld werden over meer functionarissen.

Over de inhoud van de binnen de vrijheid geldende en van het buitengebied afwijkende rechtsregels is weinig bekend. Evenmin is duidelijk van wie ze afkomstig waren. Mogelijk heeft de hertog van Brabant een rol gespeeld, gezien diens sedert 1244 telkens terugkerende machtsuitoefening in Heerlen. Bewaard gebleven bankrechten uit 1503 bevatten veel dorpsrechten, maar noemen de vrijheid slechts éénmaal. Niettemin zijn enige stedelijke rechten onmiskenbaar. De bewoners van de vrijheid genoten in elk geval vrijdom van een aantal lasten. Daarnaast bezaten ze het recht om zich in tijden van gevaar steeds binnen de omwalling terug te trekken. Daar zullen allerlei verplichtingen in verband met het onderhoud tegenover hebben gestaan. Ook dorpelingen konden zich overigens binnen de vrijheid terugtrekken. Sporen van noodverblijven binnen de vrijheid, zoals de tot 1945 nog aanwezige vluchtkamers boven de gewelven van de Sint-Pancratiuskerk, wijzen daarop.

Behoudens militaire activiteit ontbreken gegevens over aan de vrijheid gebonden bedrijvigheid, waarschijnlijk omdat ze grotendeels buiten de vrijheid plaatsvond. Het vrijheids-territoir was zo klein dat daar vrijwel geen plaats voor was. Zo lag de veemarkt buiten de vrijheid en het gasthuis ook. Ook van ambachtsorganisaties of een eigen maat in Heerlen zijn geen sporen aangetroffen.¹⁹

De voorgaande gegevens leveren het beeld op van een stedelijke nederzetting die vermoedelijk vóór 1318 tot stand kwam. De omvang van de nooit als 'stad' benoemde vrijheid Heerlen was zeer gering en het aantal stedelijke kenmerken was beperkt. Niettemin is de vrijheid Heerlen als een bescheiden voorbeeld van een *Minderstadt* te beschouwen. De telkens terugkerende benaming 'vrijheid' met specifiek daar geldende en gehandhaafde rechtsregels wijst daar op. De nederzetting speelde een rol in de territoriale machtsvorming, naar het schijnt vrijwel uitsluitend in militair opzicht.²⁰

19 Eversen en Meulleners, *Gemeentewapens*, 139. Van Hommerich, *Vrijheid Heerlen*, 38-39. Idem, *Vrijheidsscharter*, 363-364, 371-372. Van de Venne, *Valkenburg*, 56. Van Hommerich, *Heerlen*, 49-52, 61. *Jubileumboek Land van Herle* (1950-1960), 34 e.v. Van Hommerich, *Stadskenmerken Heerlen*, 37, 41-42, 50, 59-61 (Van Hommerichs eenmalige suggestie dat een veel groter gebied tot de vrijheid behoord heeft, is o.a. op grond van de vermelding uit 1670 onwaarschijnlijk. Misschien dat een enkel perceel buiten de ommuring daartoe werd gerekend). Marres en Van Agt, *Zuid-Limburg*, 237-238, 240. Jamar, *Landsfort*. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen LVO*, clxxix. Ramakers, *Heerlen*, 12-21, 26-29. Baalbergen, *Atlas*, 107-110. Van Hall, *Eijsden een vrijheid*, 151, 333-336. HCL, Archief van het Norbertinessenklooster van Sint-Gerlach, inv.nrs. 100 (akte 1364) en 102 (akte 1369).

20 Vgl.: Van Hall, *Eijsden een vrijheid*, 371.

Sittard

In 1230 spreekt Walram I van Monschau van 'in villa mea de Sytert'. Er ontstond toen een leenband met de prinsbisschop van Luik als leenheer. Walram I, bijgenaamd de Lange, had als jongere broer van hertog Hendrik IV van Limburg (1226-1247) uit de Limburgse bezittingen rond 1226 de heerschappij over Monschau verworven. Daarbij moet ook Sittard in Walrams bezit zijn geraakt. Walram II van Monschau, die later de Goede werd genoemd, erfde het geheel bij het overlijden van zijn vader in 1242. Sittard, waarvan de oorspronkelijke betekenis misschien heuvelflank was, lijkt in eerste instantie voor een gebiedsnaam te hebben gestaan. Binnen dit territoire stond op een overstromingsvrije plek op de rechteroever van de Geleenbeek de parochiekerk ter plaatse van de latere stad. Op archeologische gronden reikt deze kerk terug tot de twaalfde eeuw en mogelijk tot het begin van de elfde eeuw, maar de eerst bekende vermelding dateert uit 1215. De bijkerken te Broeksittard en Wehr waren blijkens het oudste gegeven uit 1400 van dit kerkelijk centrum afhankelijk. De beek werd er vermoedelijk al lang gekruist door een landweg, vanuit het oosten komend via het dal van de Rode beek, verder voerend naar Urmond aan de Maas. Op dezelfde overstromingsvrije plek zijn dichtbij de kerk ook aanwijzingen gevonden voor een versterking, een mogelijk op een motte gebouwde kleine burcht. Al in de elfde eeuw waren de beide kleine ontstane nederzettingen rond de kerk en rond de burcht elk afzonderlijk omgracht, of ook omwald. In de twaalfde eeuw omsloot een ovale wal met gracht beide inmiddels uitgebreide kernen tezamen.

Behalve deze aanwijzingen voor een kerkelijke en wereldlijke centrumfunctie binnen de villa Sittard, zijn er tot 1243 geen die op een stedelijke ontwikkeling ter plaatse duiden. In dat jaar (of misschien in 1244) vaardigde Walram II van Monschau, toen nog zeer jong en pas korte tijd regerend, tezamen met zijn moeder Elisabeth een oorkonde uit, mede-bezegeld door zijn oom hertog Hendrik IV van Limburg, waarin hij een aantal stedelijke rechten aan de villa Sittard schonk. Vanuit een vermoedelijk zwakke positie zo kort na het overlijden van Walram I, hetgeen ook kan blijken uit de medebezegeling door de hertog van Limburg, trachtten zij zich te verzekeren van de loyaliteit van de inwoners. De rechten werden immers verleend aan de villa Sittard tot grotere welwillendheid van het volk ('ad maiorem benivolentiam populi') dat bij hen woonde. Met de *villa* moet het zojuist beschreven territoire met kerk en burcht zijn bedoeld. Vervolgens wordt het in dezelfde akte keer op keer *urbs* genoemd, en ook een keer *locus*. Het wordt bewoond door *cives*. In latere jaren wordt Sittard ook als *oppidum* aangeduid. In de oorkonde die een twintigtal bepalingen kent, wordt de schout genoemd als degene die de burgerij maant aan met name genoemde verplichtingen te voldoen, maar met geen woord gerept over een schepenbank.

De totstandkoming van een dergelijk orgaan moet niettemin op zijn laatst toen zijn geregeld ofwel gewoonterechtelijk zijn bepaald, zoals de geconstateerde centrumfunctie ook tot andere rechten al vóór 1243 moet hebben geleid. Het kan niet anders dat de op allerlei ter-

Schets van Sittard in 1538. Westelijk van de stad de Keutelbeek. In de dubbele omwalling de vier poorten: de Limbrichterpoort, de Putpoort, de Broekpoort, en de versterkte Waterpoort, het Sjteine Muurke. In de zuid-westelijke hoek is een dubbele citadel getekend, die nooit is uitgevoerd (Hauptstaatsarchiv Düsseldorf).

rein toegekende stedelijke rechten waaruit blijkt dat de territoriale rechtskring zich in een gevorderd stadium van stedelijke ontwikkeling bevond, eigen rechtspraak, regelgeving en bestuur en een daartoe competent orgaan met zich brachten. De eerste bekende vermelding van de schepenbank dateert echter pas van 1269. Onder de schepenbank ressorteerde ook nog een viertal dorpen en gehuchten. Dat betekende dat hetzelfde orgaan taken uitoefende binnen twee territoria, elk volgens eigen rechtsregels. In de stedelijke rechtskring van Sittard was stedelijk recht van kracht.

In 1276 blijkt naast een begijnhuis ook een stadszegel in gebruik te zijn. Het oudst bewaard gebleven exemplaar (uit 1289) bevat een vermoedelijke verwijzing naar een omwalling met torens. De elementen van een stad in juridische zin waren in 1243/44 al volop aanwezig. In de oorkonde is bijvoorbeeld geregeld dat de *universa civitas*, de burgerij als geheel, verantwoordelijk was voor het onderhoud van de omwalling van de rechtskring waarbinnen zij woonachtig was, terwijl ook elke burger afzonderlijk daarop kon worden aangesproken. Alleen al een dergelijke bepaling veronderstelt een orgaan dat met de rechtspraak was

belast zoals een schepenbank. Verdere stedelijke organen zijn pas later aantoonbaar. De burgemeester wordt voor het eerst in de veertiende eeuw aangetroffen, een stedelijke raad is met zoveel woorden gedocumenteerd in 1402.

In de bepalingen van de oorkonde uit 1243/44 lijkt in de eerste plaats de nadruk te liggen op het landsheerlijke belang en met name de militaire betekenis van de burcht Sittard. Er is een sterke gerichtheid op toestroom van bevolking van elders, meer dan in stedelijke rechten elders het geval is. Het beoogde effect was tevens dat daarmee de inkomsten van naburige heren werden gereduceerd. Het economische aspect is in de akte wel aanwezig, maar secundair. Vroege tekenen van een actieve handel, bijvoorbeeld blijkend uit de vestiging van kooplieden of verworven tolvrijdommen, zijn er niet. Wel kan het bestaan van een markt uit de oorkonde van 1243/44 worden afgeleid. Op een oudere markt duidt ook de veertiende-eeuwse aanduiding *antiquum forum* voor een terrein vlakbij de burcht gelegen. Een markthal (op een nieuwe markt) is eerst in 1326 aantoonbaar. De toen gebruikte benaming was *theatrum* en drie jaar later *domus pannorum*. Het gebouw was bestemd voor allerlei koopwaar en niet alleen laken, waar ook de later tezamen voorkomende termen 'kouffhuys' en gewandhuis op wijzen. Een gasthuis is in 1299 vermeld. In dat jaar werd ook de parochiekerk in het kader van de stichting van een kapittel tot kapittelkerk verheven. Een stedelijke beroepenstructuur tekent zich vanaf de eerste helft van de veertiende eeuw duidelijk af. Ook Lombarden en joden kwamen toen in Sittard voor. De heren van Sittard lieten ook munten slaan. De textielnijverheid speelde er een meer dan lokale rol, zij het ongetwijfeld achterblijvend bij die van Maastricht en Roermond. Een volmolen is in 1399 gedocumenteerd. Het belang van de leerbewerking was vergelijkbaar. Naast de wevers waren de looiers de enige van de vele aangetoonde beroepsgroepen met een eigen straatnaam. Sporen van ambachtsorganisaties uit de Late Middeleeuwen zijn (nog) niet aangetroffen, maar in de literatuur zijn tot 14 ambachtsgilden vermeld die in later tijd functioneerden.

Ondanks de aanwezigheid van Lombarden en joden moet in de Late Middeleeuwen de handel op afstand van beperkte betekenis zijn geweest, want de stad blijkt in heel die periode slechts eenmaal een tolprivilege te hebben ontvangen. De indruk van een klein regionaal economisch centrum overweegt. In verdere regelgeving vanaf die tijd overweegt de aandacht voor de financiering van de versterking. Daaruit is af te leiden dat het militaire karakter van de stad bleef domineren onder landsheren na Walram II van Monschau en diens daarop gerichte oorkonde uit 1243/44. Dit waren vanaf circa 1280 de heren van Valkenburg en Monschau, te beginnen met Walram de Rode. Nadat Sittard in 1318 door de hertog van Brabant en Limburg was veroverd en vervolgens onder andere terug in leen was gegeven, kwamen door een overdracht in 1338 telgen uit een zijtak van de heren van Valkenburg aan de macht. Deze zijtak had toen al Born en Susteren in bezit. Uiteindelijk werd Sittard in combinatie met Born en Susteren in 1400 verkocht aan de hertog van Gulik. Deze verbondenheid zou tot aan het einde van het Ancien Régime blij-

ven bestaan, maar het gebied werd gedurende vrijwel de gehele vijftiende eeuw verpand. Daardoor maakte Sittard pas sinds 1494 effectief deel uit van het staatkundig verband van het hertogdom Gulik, waarin het een rol speelde in het kader van de verdediging van de westgrens.

Het blijvend dominerende militaire karakter is ook terug te vinden in de verdere ontwikkeling van de begrenzing van de stedelijke rechtskring. In vervolg op de ovale wal met gracht die in de loop van de twaalfde eeuw rondom beide kernen gezamenlijk was aangelegd, werd op zijn laatst rond 1300 een aanzienlijke uitleg in oostelijke richting gerealiseerd die de omvang bereikte van de ook nu nog bestaande omwalling. De middeleeuwse stedelijke rechtskring had zijn uiteindelijke grootte bereikt van circa 13 hectare. Deze werd in 1318 begrensd door een dubbele gracht en wal die was voorzien van een later door een muur vervangen houten borstwering. Van de in de loop der tijd verder aangebrachte voorzieningen zijn met name opvallend de tegen het einde van de Middeleeuwen aangebrachte bolwerken, welke buiten de muur uitstaken. Er worden in de bronnen drie stadspoorten genoemd, waarvan er twee vóór het midden van de veertiende eeuw zijn gedocumenteerd.²¹

In Sittard was al met al de militaire functie dominant. De verlening van stedelijke rechten in 1243/44 vormde een fase in de ontwikkeling. De behoefte van de toen nog zeer jonge landsheer om de opkomende stedelijke gemeenschap door het verlenen van privileges nauwer aan zich te binden is evident. Sittard was in de systematiek van Stoob een kleine stad.

Sittard is tevens met Sint Pieter de enige plaats in het huidige Limburg waarvan een oorkonde bekend is die min of meer een constitutief karakter draagt, dat wil zeggen een beslissend moment in de stadsvorming vormde. Dat neemt niet weg dat voorafgaand aan deze akte uit 1243/44 waarin een aantal stedelijke rechten werd verleend, ook al rechten moeten zijn toegekend voortvloeiend uit de eerder aanwijsbare centrumfunctie. Het streven van de landsheer tot territoriale machtsvorming (die nadien in het tijdperk van de opkomende *Minderstädte* nog veel manifester werd), is in de verlening van stedelijke rechten als deze al duidelijk merkbaar.

Er is wel gesuggereerd dat de verlening van stedelijke rechten in 1243/44 aan Sittard een reactie was op de stichting van het *novum opidum* (Nieuwstadt) door de graaf van Gelre waarvan de vermoedelijk eerste vermelding van een jaar eerder dateert. Opvallend in dit verband is ook dat aan het nabije Stokkem door de graven van Loon in 1244 stedelijke rechten werden toegestaan.²²

21 Van de Venne, *Valkenburg*, 88. Thissen, *Sittard*, 108 e.v. Janssen en Van Luyn, *Straten en banen*, 155 e.v. Van Luyn, *Sittardt*, 35-75. Baalbergen, *Atlas*, 25, 101-106. Cox, *Repertorium*, 210. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, II, 566-567. Venner, *Schepenen ... vóór 1350*, 36.

22 Thissen, *Sittard*, 138. Van Hall, *Eijdsen een vrijheid*, 55.

Kaart van Susteren. Detail uit de Tranchotkaart, 1801-1813.

Susteren

De geschiedenis van de stedelijke nederzetting Susteren, waarvan begin negentiende eeuw nog een dubbele omgrachting, wal en twee toegangspoorten grotendeels intact waren, is nauwelijks onderzocht. Uit de karige gegevens is niettemin af te leiden dat de ontwikkeling van Susteren tot stad in 1260 in een gevorderd stadium verkeerde.

Misschien dat de historie als kerkelijk centrum heeft bijgedragen tot de ontplooiing. Er wordt continuïteit aangenomen in de ontwikkeling van de al uit 714 bekende kerk en een klein klooster. Het kerkelijk centrum wordt ook genoemd in

de twaalfde en dertiende eeuw, zoals in 1174 de 'ecclesia Suestrensis' en in 1219 het 'monasterium in Sustris'. Het na het midden van de elfde eeuw tot stand gekomen imposante Ottoonse kerkgebouw is zelfs nog grotendeels bewaard.

De nederzetting werd in een verklaring van de schepenen van Susteren uit 1260 aangeduid als de vrijheid van Susteren ('libertatem ville Suesterensis'). De toen voor zover bekend voor het eerst gedocumenteerde schepenbank kon blijkens deze verklaring zittingen houden met toestemming van de burgerij ('de communi consilio civium'), waarbij een deel van de boeten die dit college oplegde toekwam aan de burgers ten algemene nutte van Susteren ('cedit civibus ad communem utilitatem ville Suesterensis'). Misschien toen al, maar in elk geval later, ressorteerde onder de schepenbank overigens ook enig landelijk gebied, hetgeen impliceerde dat hetzelfde orgaan met taken was belast overeenkomstig stedelijk en niet-stedelijk statuut. Zowel de heer van Valkenburg als die van Dieteren oefenden destijds rechten in Susteren uit, maar de eerste had de grootste invloed. Niet lang daarna waren de graven van Gelre korte tijd heer van Susteren. Het bewaard gebleven zegelstempel, aangeduid als 'statzegel', moet uit die tijd dateren. In het randschrift werd Susteren als opidum aangeduid. Al in 1276 stond Reinald I van Gelre het bezit, opnieuw opidum genoemd, als huwelijksgoed af aan zijn zus Philippa in het kader van haar huwelijk met de heer van Valkenburg en Monschau, Walram de Rode. In de veertiende eeuw kwam Susteren in bezit van de al bij de karakteristiek van Sittard vermelde zijtak van de heren van Valkenburg, nog vóór dat in 1338 met Sittard gebeurde, waarop beide tezamen met Born als gebied een eenheid gingen vormen. Vanaf toen kwam de plaats regelmatig in akten voor als (kleine) stad. Susteren bleef met Sittard en Born verbonden zoals al geschetst.

Uit 1367 zijn vermeldingen van een stadsgracht bekend. Dat veronderstelt min of meer de

aanwezigheid van een omwalling, zij het dat deze in de literatuur eerst rond 1385 aanwezig wordt geacht. Ook moeten er drie stadspoorten zijn geweest die toegang gaven tot de circa 14 hectare grote stedelijke rechtskring. In 1402 werden burgemeesters en raad genoemd in een akte waarbij bestaande stedelijke rechten bevestigd werden. Op een zekere economische activiteit en uitstraling duidt het hanteren van een eigen maat in Susteren. Tevens was er een gasthuis. Van organisaties zoals ambachtsgilden zijn geen gegevens bekend.²³

Van de achtergrond van de stedelijke ontwikkeling van Susteren is wel beschouwd nauwelijks iets bekend en al evenmin van de inhoud van de stedelijke rechten. Ter plaatse waar een kerkelijk centrum al sedert lang was gevestigd, zette het proces in. In 1260 moet een zekere wasdom zijn bereikt. Misschien dat de heren van Valkenburg, zoals de langdurig heersende Dirk II (1229-1268), hierin een rol speelden. In de systematiek van Stoob kan Susteren een kleine stad worden genoemd. Het lijkt er op dat Susteren later, vanaf het moment dat het stadje met het nabije Sittard onder één heerschappij kwam, de minst gunstige condities van de twee kende om een verdere ontwikkeling in economisch opzicht door te maken. Ingeklemd tussen de Gelderse stadjes Echt en Nieuwstadt kan Susteren in militair opzicht nog een rol hebben gespeeld.

Gelderse en Kesselse invloedssferen

Hierna volgen karakteristieken van nederzettingen waarvan de stedelijke ontwikkeling steeds plaatsvond onder invloed van de graven van Gelre. In een enkel geval, zoals in Kessel, kunnen vóórgaande machthebbers daarin een rol hebben gespeeld. De stedelijke nederzettingen komen aan bod min of meer chronologisch in de volgorde waarin zij voor het eerst stedelijke kenmerken vertoonden.

Roermond

De oudste gegevens over stedelijke kenmerken in het gebied dat later het Overkwartier van Gelre werd genoemd, betreffen Roermond. De ontwikkeling tot stad vond plaats in de eerste decennia van de dertiende eeuw onder grote invloed van de graaf van Gelre. Er wordt van uitgegaan dat in de twaalfde eeuw een nederzetting op een kleine heuvel aan de Roermondse zijde zich had ontwikkeld onder de hoede van een burcht die al in de jaren 1180 wordt vermeld. Sedert 1189 zijn ambtsdragers van de graven van Gelre aan te wijzen die zich 'de Ruremunde' noemden. Rond 1200 moet er een markt zijn geweest en was de nederzetting mogelijk door een versterking afgebakend. In 1213 werd door keizer Otto IV de

23 Habets, *Susteren*, 442, 447, 449, 452-453, 537-538, 541. Linssen, *Susteren*, 97. Timmers, *Maasland*, I, 93, 101. Venner, *Linne*, 194-195. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 230-233. Eussen en Lauwers, *Ambt Born*, 5. Baalbergen, *Atlas*, 93-95. Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 211, 231. Cox, *Repertorium*, 219.

Kaart van Roermond vanuit het westen, vervaardigd door Hermans Janssens in 1671 in opdracht van het stadsbestuur. Ingekleurde pentekening (Stedelijk Museum Roermond).

villa optima Roermond van de graaf van Gelre verwoest. Er volgde een nieuwe aanleg met mogelijk een nieuwe markt ten zuidoosten van de oude kern. Rond 1218 vond de bouw van een cisterciënzerinnenklooster (Munsterabdij) plaats. Heropgebouwd werd Roermond in 1224 herhaaldelijk als op(p)idum vermeld. Er bevond zich een aantal hofsteden ('*areae*'), dat wil zeggen percelen waarop een huis was of kon worden gebouwd.

Er was destijds een parochiekerk en vermoedelijk ook een schepenbank, die met zekerheid tien jaar later is geboekstaafd. Toen werden er acht schepenen genoemd, later bleken er maximaal twaalf in functie te zijn. De schepenen behartigden alle functies van de overheid op lokaal niveau, dat wil zeggen de rechterlijke, regelgevende en bestuurlijke taak. Mettertijd werd de schepenbank geleidelijk tot het terrein van de rechtspraak teruggedrongen en werd ze geflankeerd door twee nieuwe stedelijke organen. Ze werden voor het eerst in 1329 genoemd. Het ging om de 'raden' (ofwel raadsverwanten) van wie er vijf tot zes waren, en de twee 'burgemeesteren' van wie de door de schepenen uit de gemeente, dat wil zeggen de burgers, gekozen 'peiburgemeester' de financiën beheerde en de door de raden uit de schepenen gekozen 'raadsburgemeester' een politiek ambt bekleedde. Sedert de tweede helft van de vijftiende eeuw traden geleidelijk meer functionarissen op die mede de stedelijke gemeenschap vertegenwoordigden.

Terugkerend naar het dertiende-eeuwse Roermond is verder van belang dat de nederzetting in 1244 en 1250 als *civitas* werd aangeduid. Er is geen akte bekend waarbij een groot aantal stedelijke rechten in één keer werd verleend. In 1231 aan Harderwijk bij oorkonde verleende bepaalde stedelijke rechten zouden aan Roermondse ontleend kunnen zijn, welke misschien enige jaren tevoren daaraan waren verstrekt. Roermond heeft zich geleidelijk tot stad ontwikkeld en bloeide in de dertiende eeuw sterk op. Vanaf 1234 is een stadszegel bekend. De stad werd toen bewoond door *cives* en in 1250 door *burgenses*.

Een ommuring is voor het eerst in 1279 gedocumenteerd. Aannemelijk is dat in het laatste kwart van de veertiende eeuw het versterkte stedelijke gebied naar het noord- en het zuidoosten is uitgebreid. Daarbinnen bereikte het een omvang van 45 hectare. Tien stadspoorten gaven toen toegang tot de stad.

Van tal van activiteiten op het terrein van handel en nijverheid getuigen zaken als een vanaf 1224 vermelde Nicolaaskapel, die kan worden geassocieerd met een kooplieden- of marktkerk; een tol voor passerend verkeer voor het eerst genoemd in 1226; de gedocumenteerde aanwezigheid van joden vanaf 1235 tot het midden van de veertiende eeuw en van talrijke Lombarden vanaf 1337/8; het hanteren van een Roermondse maat al in 1237; de vermelding van een gasthuis in aanbouw in 1259 en nog een tweede vóór 1300; en tal van tolvrijdommen en handelsvrijstellingen waarvan de oudste de wijnhandel regelde in 1253. De ook verderop nog als bron gememoreerde rekening betreffende het graafschap Gelre uit 1294/95 maakt melding van een lakenhal, een zogenaamd gewandhuis, aan de markt en geeft mogelijk een aanwijzing voor jaarmarkten. De Pinksterjaarmarkt was de oudste en dateert mogelijk al uit de periode van de ontwikkeling tot stad. In de rekening zijn ook een zoutmaat en wolwaag gedocumenteerd. In 1351 werden met zekerheid drie jaarmarkten gehouden en bestond een gewandmakersambt. Gedurende de Late Middeleeuwen was de fabricage van laken de belangrijkste nijverheidstak. De faam van Roermond als lakenstad was breed verspreid. In 1347 had de stad het gewandhuis van hertog Reinald III verworven. Er werd overigens een veelheid van beroepen uitgeoefend. Veel later functioneerden er tot 22 ambachtsgilden, maar rond die tijd waren er al zes actief. Vanaf die periode zijn ook gegevens overgeleverd dat er volop werd gehandeld op allerlei steden waaronder Keulen, Neuss, Nijmegen, Zwolle en Kampen. Roermond werd als stad echter pas lid van de Hanze rond 1440. In ieder geval vanaf de regeerperiode van Reinald II (1326-1343) werden ook munten geslagen in Roermond, maar al in 1290 was daar toestemming voor verleend. In de laatste jaren van zijn bewind werd met diens samenwerking een uiterst kostbaar project uitgevoerd: de loop van de voor de handel belangrijke Maas werd langs de stad geleid. Eerder al, aan het begin van de veertiende eeuw, was de Roerbrug gebouwd, waardoor de voorstad St.-Jacob zich kon ontwikkelen.

In de loop van de veertiende eeuw weerspiegelde de opkomst van de stad zich in de vestiging van tal van geestelijke instellingen binnen of buiten de ommuring. Tegen het einde van de Middeleeuwen waren er behalve een kapittel, negen kloosters, een begijnen- en een

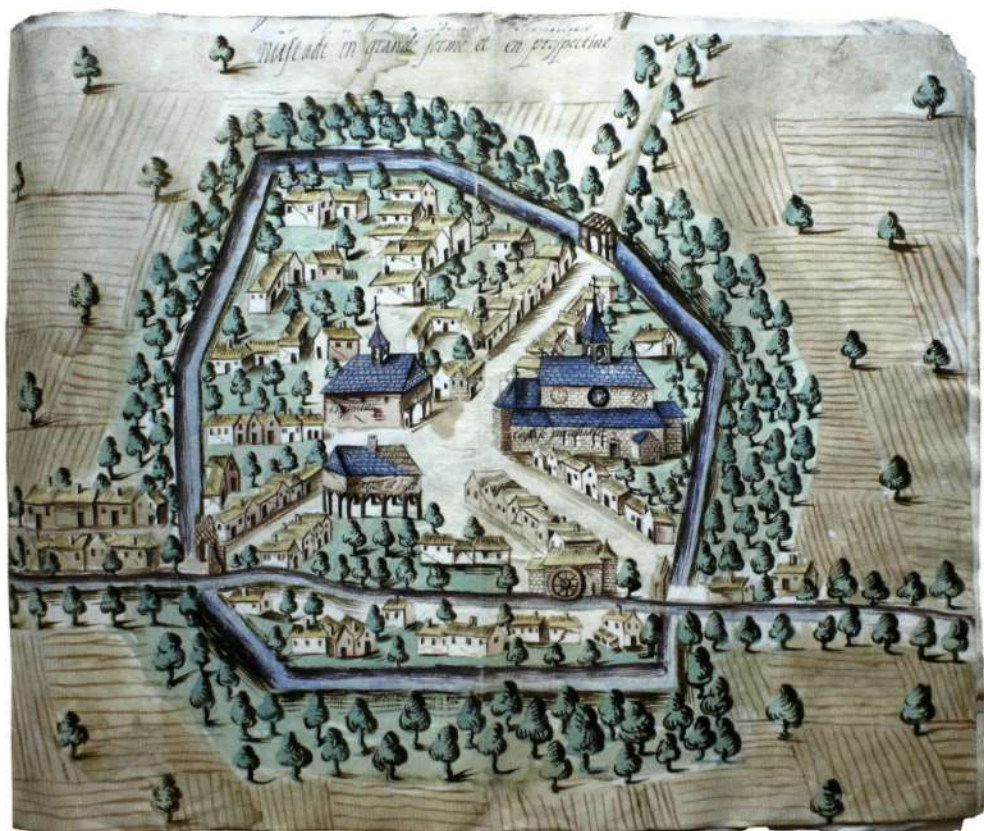
bogaardengemeenschap gehuisvest. Na een hertogelijke oproep in 1359 leverde Roermond 50 bewapende lieden, meer dan enige andere Gelderse stad.

Veelbetekenend was de positie van Roermond als hoofdstad van het Overkwartier die ze in de veertiende eeuw wist te verwerven, niet omdat het verblijf van de landsheer daar was gevestigd, maar omdat de stad het politieke centrum ervan was. In 1371/72 werd ze voor het eerst in stukken daadwerkelijk ook zo genoemd. Roermond riep vanaf de vijftiende eeuw de ridderschap en de kleine steden van het Overkwartier bijeen in de Staten van het Overkwartier, had daarin een leidende rol, en trachtte met de andere hoofdsteden van Gelre - Nijmegen, Zutphen en Arnhem - de politiek van de, sedert 1339 hertog geworden, graaf van Gelre te beïnvloeden. Binnen de rechterlijke organisatie nam de schepenbank van Roermond als hoofdgerecht van het Overkwartier van Gelre een centrale plaats in. Roermonds positie als hoofdstad is ook terug te vinden in het inwoneraantal dat einde veertiende eeuw ongeveer 6700 inwoners bedroeg en daarmee ver uitstak boven elke andere stad in het Overkwartier. In het gehele hertogdom had alleen Nijmegen meer inwoners. Ondanks perioden van economische terugval sedert het einde van de vijftiende eeuw, toen een crisis in de lakenproductie intrad, wist de stad haar positie als eerste stad in het Overkwartier in de Nieuwe Tijd te behouden, zij het van aanzienlijk minder economische en politieke importantie.²⁴

Samenvattend is evident dat Gerard IV na de verwoesting van Roermond in 1213 de stedelijke ontplooiing begunstigde. Op grond van de tijd waarin de stadswording zich manifesteert en de zeker na 1213 aanwezige samenwerking tussen heer en inwoners van Roermond, zou men kunnen spreken van een Gründungsstadt. In de literatuur is de stadswording gekenschetst als manifestatie van de Gelderse aanwezigheid daar ter plaatse, aan de rechteroever van de Maas, tegenover de expansionistisch gezinde Brabantse hertog. Het doel van de graaf van Gelre was om zijn kort tevoren aldaar gevestigde (geleide)tol op de Maas veilig te stellen, en om een gunstig uitgangspunt voor verdere gebieds- en gezagsuitbreiding in deze contreien te creëren. Hij beoogde kortom een steunpunt aan de periferie van zijn gebied langs de als verkeersader zo belangrijke Maas. Roermond ontplooiëde zich als stad in fases en groeide uit tot de onbetwiste hoofdstad van het Overkwartier van Gelre en trad op de voorgrond vooral als centrum van rechtspraak en bestuur, maar ook als draperiestad.²⁵

24 Smeets, *Alt-Heerkommen*. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen Overkwartier*, LXV. Linssen, *Roermond opkomst*, 9, 23, 45-47, 57-59, 65-66, 70-71, 84 e.v., 102, 104, 111-113, 128-130. Moorman van Kappen, *Roermond*, 161-176. Idem, *Nogmaals Roermond*, 24-26. Venner, *Stadt Roermond*, 90-93. Idem, *Schepenen Roermond*, 317, 320, 347-348. Idem, *Hoofdgerecht Roermond*, 30-32, 37. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 45, 208-214. Harenberg, *Beoorkondingen*, 25-28, 32-33. Van Schaik, *Belasting*, 149. Venner, *Privileges Roermond*. Baalbergen, *Atlas*, 25, 71-77. Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 210-211, 223, 226-227, 230-231, 233-239. Cox, *Repertorium*, 198. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, II, 522-523.

25 Moorman van Kappen, *Roermond*, 168. Idem, *Nogmaals Roermond*, 26. Hermans, *Venlo*, 29.

"Nustadt en grande forme et en perspective", kaart van Nieuwstadt in de Atlas van de domeingoederen in het ambt Montfort, door Philippe Taisne, 1623 (Rijksarchief Hasselt, Kaarten en Plannen in handschrift, 777).

Nieuwstadt

De stedelijke ontwikkeling van Nieuwstadt verkeerde waarschijnlijk omstreeks 1250 al in een vergevorderd stadium. In 1242 komt een pastoor van 'Novo Opido' in een akte uit het archief van de abdij Steinfeld in de Eifel voor. Deze nederzetting kan waarschijnlijk met Nieuwstadt vereenzelvigd worden. Het zegel van Nieuwstadt, dat op grond van stijlkenmerken en het randschrift op circa 1250 gedateerd kan worden, is bijzonder rijk uitgevoerd, hetgeen wijst op enig belang. Daarbij komt dat een zegel in deze tijd wel bij steden wordt aangetroffen, maar vrijwel niet bij dorpen. De eerst bekende afdruk dateert van een akte uit 1277 waarin de plaats 'novum oppidum' wordt genoemd. Het randschrift zelf vermeldt dat het gaat om het zegel van 'nove ville' te (of bij) 'Helsene' van de graaf van Gelre. Uit de naamgeving zou kunnen worden afgeleid dat er daadwerkelijk een geheel nieuwe ste-

delijke nederzetting is gesticht ter plaatse of in de onmiddellijke nabijheid van Helsene. Dat moet dan gebeurd zijn nadat de graven van Gelre het gebied hadden verworven. Dat gebeurde waarschijnlijk pas in de loop van de eerste helft van de dertiende eeuw. Schepenen worden in 1277 ook genoemd, maar zullen gezien de datering van het zegel al rond het midden van de eeuw hebben gefunctioneerd. Bij hen zullen oorspronkelijk de rechterlijke, regelgevende en bestuurlijke taak hebben berust. In de Late Middeleeuwen was de bestuurlijke taak verdeeld over schepenen, burgemeesters en raden. De schepenbank had tezamen met die van Echt een bijzondere status binnen het ambt Montfort waartoe ze behoorden. Elk werd sedert de veertiende eeuw door een eigen schout voorgezeten. De overige schepenbanken in het ambt deelden gezamenlijk een schout.

De plaats maakte deel uit van een dertiental Gelderse steden dat een omvangrijke verpanding van de graaf van Gelre aan de graaf van Vlaanderen bekrachtigde in 1290. De vertegenwoordiging van Nieuwstadt bij deze verpanding die ondernomen werd ter delging van de enorme schulden veroorzaakt door het Gelderse echec in de slag bij Woeringen, werd gevolgd door andere. In vrijwel alle akten waarin de steden van het Overkwartier van Gelre voortaan waren betrokken, respectievelijk in de vergaderingen van de Staten van het Overkwartier, was Nieuwstadt gerepresenteerd. In 1377 verklaarden Willem, hertog van Gelre, en zijn moeder Maria, hertogin van Gelre, 'onsen gemeynen burgeren onser stadt van der Nyerstadt' gezworen te hebben hun 'carten, privilegiën, hantvesten ind brieve' te handhaven, die zij van de hertogen Reinald, Eduard en Willem hadden gekregen. Naar stadsrecht en een verklaring van de schepenbank van Nieuwstadt daarover wordt ook in een vonnis uit 1475 van de invloedrijke evenknie in Roermond verwezen.

Een bepaalde financiële en economische draagkracht bleek al uit de vertegenwoordiging bij de bekrachtiging van de verpanding in 1290, maar ook bij diverse borgstellingen ten behoeve van de landsheren sedertdien. Een duidelijke indicatie voor de economische betekenis van Nieuwstadt vormt de aanwezigheid van een gewandhuis in 1479, dat hier eveneens als raadhuis fungeerde. Een atlas uit 1623 laat nog een gebouw met deze functie zien, alsmede een gasthuis dat mogelijk ook een oudere oorsprong kent. Zoals in alle steden in de streek was in Nieuwstadt de lakennijverheid zeer belangrijk. Hiermee verbonden ambachtsuitoefeningen blijken al uit een schattingslijst van Gelre uit 1369, terwijl rond 1400 ook een volmolen wordt vermeld. Overigens blijkt uit de schattingslijst een zekere verscheidenheid in beroepsuitoefening. Het brouwmonopolie van Roermond voor het gehele ambt Montfort uit 1492 maakt alleen een uitzondering voor Nieuwstadt en Echt. Van een organisatie van beroepsgroepen in ambachtsgilden blijkt niets.

Gegevens over handelsactiviteiten zijn schaars. Er is een Keulse verklaring uit 1360 waaruit contacten in die richting kunnen worden afgeleid en een vermelding van een joodse inwoner vóór 1346. Vermeldingen over week- en jaarmarkten in de literatuur zijn ontleend aan een akte uit 1312 die waarschijnlijk nooit in Nieuwstadt is aangekomen en daarom twijfelachtig zijn.

Nieuwstadt was al vroeg een versterkte plaats, een 'veste', zoals blijkt uit de rijmkroniek van Jan van Heelu over de slag van Woeringen. Deze literaire bron dateert uit omstreeks 1292. Gezien de vooruitgeschoven ligging aan de zuidgrens van het Gelderse territoir ligt het voor de hand dat Nieuwstadt een verdedigingsfunctie had. Ruim een eeuw later (1398) beval de hertog van Gelre 'die stat te mynren ind aff te graven'. De versterking bestond dus kennelijk uit een omwalling, die moest worden geslecht. Ze moet zijn hersteld. In 1535 werden de vestingwerken nog verbouwd. Maar tegen het einde van de zestiende eeuw volgde sloop en resteerden alleen een omgrachting en drie poorten. Naast diverse toponiemen die wijzen op een stedelijk karakter, was de dichte verkaveling binnen de nederzetting kenmerkend met in 1294/5 zelfs 314 hofsteden ('areae'), verdeeld over drie wijken. Het aantal percelen was halverwege de zestiende eeuw bijna gehalveerd. In de literatuur wordt dan een omvang binnen de versterking gemeld van 15 hectare met tegen de 440 inwoners. In die tijd miste Nieuwstadt inmiddels een aantal belangrijke stedelijke kenmerken. Begin zestiende eeuw is de lakennijverheid verdwenen en is een proces in gang, waarbij landbouw meer en meer de enige bestaansvorm werd.

Uit het bovenstaande rijst het beeld op van een in de systematiek van Stoob kleine stad die mogelijk als volledig nieuwe nederzetting werd gesticht niet lang vóór 1250 door de graven van Gelre in het zuidelijke grensgebied van hun territoir in de eerste plaats vanuit een militair oogmerk. Nieuwstadt moet als kleine stad tot een zekere bloei zijn gekomen, maar verviel na de Middeleeuwen tot kwijnende stad. Vrijwel alleen juridische kenmerken verwijzen dan nog naar het stedelijk karakter. De in 1535 voor het eerst gebruikte term 'vlek' illustreert dat vanaf die periode vlekkenprivilege een geëigende aanduiding is.²⁶

Echt

In Echt is het opvallend dat tezamen met de eerste vermelding van de schepenen in of kort vóór 1259 ook al gewag werd gemaakt van het door hen gehanteerde zegel. Hierin onderscheidde Echt zich van een dorp waar een eigen zegel destijds nog nauwelijks voorkwam, maar in de terminologie was er nog geen verschil. Echt werd in 1259 en 1277 als villa aangeduid. Een zeker belang van Echt bleek echter toen het zegel van de schepenen van de villa Echt in het laatste jaar werd gebruikt omdat het opidum (!) Linne er destijds geen had. Een in dat jaar ook aangetroffen tegenzegel van de schepenen van Echt toonde een gebouw met een vermoedelijk stedelijke functie. In 1397 werd Echt een *villa munita* genoemd. De versterking die waarschijnlijk uit een omwalling met grachten bestond en toegankelijk was door

²⁶ Venner, *Nieuwstadt*. Idem, *Nieuw licht*. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 202-204. Van Schaik, *Belasting*, 149. Baalbergen, *Atlas*, 25, 96-98. Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 208, 211, 223 (waaraan de vermelding van de markten, de omvang en het aantal inwoners is ontleend), 231. Cox, *Repertorium*, 176.

Kaart van Echt, door Jacob van Deventer, uitsnede (RHCL/RAL, kaartencollectie, inv. nr. 104).

vier poorten, omsloot een onregelmatige vierhoek van rond 13 hectare. Al op een plattegrond van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 zijn poorten niet meer te zien. De wallen waren in elk geval in 1600 verdwenen.

Evenals Nieuwstadt onderscheidde de schepenbank zich van het omringende platteland binnen het ambt Montfort sedert de veertiende eeuw doordat ze in Echt werd voorgezeten door een eigen schout. Onder de schepenbank ressorteerde niet alleen Echt, maar ook een zestal dorpen en gehuchten. Ze oefende haar taken dus uit over twee territoria, elk volgens eigen rechtsregels. De ontwikkeling van de stedelijke rechtskring Echt bracht specifieke - stedelijke - rechtsregels mee. Door verder ook dienst te doen als hoofdgerecht voor enkele andere schepenbanken zoals die van Thorn, speelde de rechtbank een zekere centrale rol blijkens latere gegevens.

Pas in 1343 werd Echt vermeld in het verbond van Gelderse steden, maar afzonderlijk met Erkelenz. Daaruit kan worden afgeleid dat beide niet de positie innamen van de overige Gelderse stedelijke nederzettingen, maar wel dat er een stedelijke

ontwikkeling gaande was. De betrokkenheid bij een borgstelling voor Reinald II van Gelre een jaar eerder toont een zeker financieel en economisch gewicht van Echt. In andere stedenverbonden in de Late Middeleeuwen komt Echt niet voor. Opvallend is dat de schepenen van Echt in de vijftiende eeuw meerdere malen melding maakten van het dorp Echt, tot in 1492 toe. Het is mogelijk dat daar een ruimere rechtskring dan de stedelijke nederzetting mee werd bedoeld, dat het dorp dus groter was dan de stad. Een vrijwel gelijktijdige overeenkomst met een 'publiekrechtelijk' karakter laat geen ruimte voor twijfel over het bestaan van de laatste. Immers in 1494 kreeg Karel van Gelre in een verdrag met rooms koning Maximiliaan en aartshertog Philips 'die steden van Nijestat, Echte' opnieuw in handen.

Tekenen van enige economische bedrijvigheid dateren uit dezelfde tijd, zoals de ver-

melding van een gewandhuis of lakenhal in 1481 en het genoemde brouwmonopolie voor Roermond in het ambt Montfort uit 1492 waarvan Echt en Nieuwstadt waren uitgezonderd. Economische indicatoren zoals de aanwezigheid van ambachtsgilden of eigen maatvoering ontbreken. In de ook al eerder aangehaalde schattingslijst van Gelre uit 1369 komen geen Echter ambachtslieden voor. Een vermelding in de literatuur dat er (al) vóór 1294 een jaarmarkt zou hebben bestaan, lijkt betwistbaar. Wel is er al in 1307 een gasthuis in Echt gedocumenteerd.

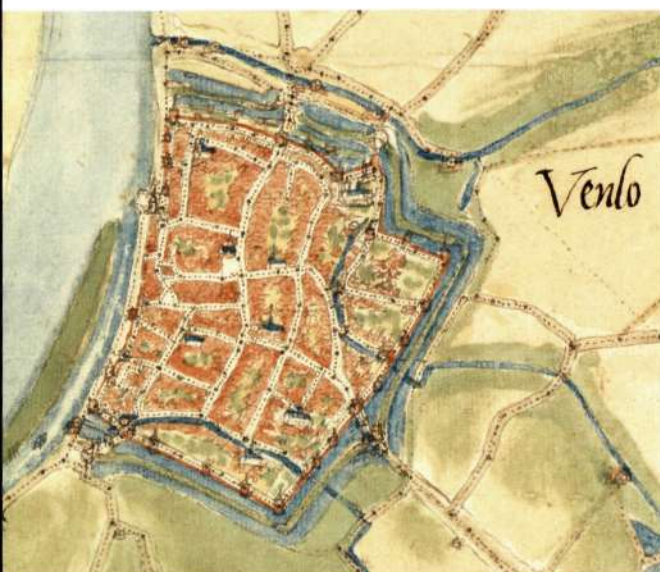
Na een aanzet als stad halverwege de dertiende eeuw, moet Echt een kwijnend bestaan hebben gekend. Met wisselend resultaat ontwikkelde Echt zich vervolgens tot 'kleine' of 'dwergstad' in de veertiende en vijftiende eeuw. Het wist zich waarschijnlijk pas in de loop van de zestiende eeuw een plaats naast de overige Gelderse steden te verwerven, met vanaf 1590 een regelmatige vertegenwoordiging in de Staten van het Overkwartier. Uit gegevens rond 1600 blijkt expliciet dat stedelijk recht was voorbehouden aan degenen die binnen de toen nog aanwezige stadsgrachten van Echt woonden. Dorpen en gehuchten binnen het ressort van de schepenenbank waren daarvan uitgesloten. Wallen en poorten waren toen echter al verdwenen.²⁷

Linne

Sporen van een stedelijke ontwikkeling van Linne dateren van niet veel later dan Nieuwstadt en uit dezelfde tijd als Echt, maar er is nog minder over bekend. Vermeldingen van een opidum Linne naast een door grachten omgeven heuvel in 1258 en driemaal de opida Linne en Nieuwstadt in 1277 duiden op een ontwikkeling van een stedelijke nederzetting die niet groter is geschat dan zeven hectare en mogelijk was gemarkeerd door een omwalling. Een op(p)idum vertegenwoordigt immers een geprivilegieerde en/of versterkte plaats. Beveiliging van de zuidgrens van wat later het Overkwartier van Gelre wordt genoemd moet daarbij een rol hebben gespeeld. Uit de akte van 1277 is af te leiden dat Linne fungerende schepenen kende, die rechterlijke, regelgevende en bestuurlijke bevoegdheden kunnen hebben uitgeoefend, maar anders dan Nieuwstadt nog niet over een eigen zegel beschikte. Omdat een zegel van het opidum Linne ontbrak, werd toen dat van de villa Echt gebruikt. Verder is wel gesteld dat er (al) vóór 1294 een jaarmarkt zou hebben bestaan, maar overigens ontbreekt elk gegeven en is er na 1277 geen enkele aanwijzing meer voor een stedelijk karakter van Linne, dat in 1369 de 200 inwoners niet of maar net haalde.

27 Van Rensch, *Echt*, 7-9. Van Ermen e.a., *Limburg*, 107. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 132-134. Baalbergen, *Atlas*, 91-92. Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 207-209, 211, 223 (waaraan de jaarmarktvermelding is ontleend). Cox, *Repertorium*, 91. Venner, *Schepenen ... vóór 1350*, 12, 14, 30 e.v. Venner, *Weert*, 16.

Dit alles wijst op een verstoorde ontwikkeling van de stadswording. Linne kan daarom worden gerekend tot de stedelijke nederzettingen die een kwijnend bestaan leidden.²⁸

Kaart van Venlo met forten en omgeving, door Jacob van Deventer, uitsnede (RHCL/RAL, kaartencollectie, inv. nr. 100).

Venlo

Niet lang na Nieuwstadt, en vervolgens Echt en Linne, kent ook Venlo, aan de oostelijke oever van de Maas, de eerste sporen van een stedelijke ontwikkeling. Vóór 1269, mogelijk in de eerste helft van de dertiende eeuw, heeft de graaf van Gelre daar vaste voet aan de grond gekregen. In dat jaar functioneerde er een schepenbank die een eigen zegel kende, hetgeen in die tijd voor een dorpsgemeenschap nog altijd ongebruikelijk was. In 1272 noemden Venlonaren zich *opidani* en hun woonplaats *opidum*. Indicaties van een stedelijke ontwikkeling in terminologisch of juridisch opzicht voordien zijn er niet, maar de vermelding van 'Loithe iuxta Venle' (Leuth bij Venlo) in 1244 maakt wel duidelijk dat Venlo toen al een referentiepunt vormde. Twee jaar later wordt in een

oorkonde een kerk in Venlo genoemd, maar blijkens een kroniek en archeologisch onderzoek is een datering voor het einde van het eerste millennium zeker. De plaats werd door derden eerst als *locus* (1262, 1270) en *villa* (1262, 1272) aangeduid, maar de inwoners werden in 1285 ook door een machthebber elders, namelijk de heer van Born, als *oppidani* beschreven. In 1286 sprak graaf Reinald I van *me ville de Venle* in een in oud-Frans geschreven document. In het geval van de al bij Nieuwstadt gememoreerde bekrachtiging in 1290 van de verpanding door de graaf van Gelre aan de graaf van Vlaanderen was Venlo onder de Gelderse steden prominent vertegenwoordigd. Sedertdien was Venlo vrijwel steeds mede van de partij wanneer de steden in het Overkwartier bij rechtshandelingen betrokken waren, bijvoorbeeld als getuigen of borgen voor de landsheer. Dat gold ook zodra de steden deelnamen aan de vergaderingen van de Staten van het Overkwartier. Niet zelden trad Venlo tijdens overleg met de hoofdstad als woordvoerder op voor overige steden in het Overkwartier.

²⁸ Venner, *Linne*, 192, 194-196. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 182. Van Schaïk, *Belasting*, 261, 281. Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 207, 211, 223 (waaraan de jaarmarktvermelding is ontleend). Cox, *Repertorium*, 158. Zie over het begrip *op(p)idum*: Van Hall, *Eijdsden een vrijheid*, 79-82 en de literatuuropgave aldaar.

De uit opidani samengestelde schepenbank (1272) nam naar alle waarschijnlijkheid aanvankelijk alle taken - zowel rechterlijk, regelgevend als bestuurlijk - voor zijn rekening. Later waren schepenen, burgemeesters, en raden actief in Venlo. Dit onderscheid is voor het eerst gedocumenteerd in 1337 en 1339, maar voorlopers van een stedelijke raad waren al in 1272 actief. Merkwaardig is dat Reinald II van Gelre in 1337 onderscheid maakte tussen het oppidum Roermond en de villa Venlo, in 1339 zich richtte tot het dorp Venlo, en in 1342 Venlo als stad aanduidde. Uit 1339 is verder een hele serie borgstellingen van de verzamelde Gelderse steden bekend waarvan Venlo soms deel uitmaakte zonder enige differentiatie, soms ook als villa werd onderscheiden van de oppida. Ondanks de eerder al veelal - zij het allesbehalve consequent - gehanteerde stedelijke terminologie, bekrachtigde Reinald II als landsheer pas in 1343 een oorkonde waarbij hij 'van den dorp van Venle ene stat' maakte en 'stat rechte' gaf. Wel zouden door zijn voorouders reeds toegekende privileges geldig blijven. Omdat veel andere stedelijke kenmerken in Venlo van veel oudere datum zijn, roept deze 'stadsrechtverlening' in 1343 vragen op.

Een criterium als economische expansie is zelfs al bijna driekwart eeuw eerder nadrukkelijk aanwezig. In dezelfde akte uit 1272 waarin Venlonaren zich opidani noemden, spraken zij zich uit over de tolvrijdom die zij genoten te Lith, in het verlengde waarvan zij informatie verstrekten over hun intensieve handel en transport over grote afstanden over de Maas, van Holland tot in de Ardennen, maar ook in het Rijnland. De prominentie van de rivierhandel en de daarmee verbonden beroepen in een vroeg stadium blijkt uit de beeltenis van een anker al in het oudst bekende schepenbankszegel van 1269. De condities waren gunstig door de aanwezigheid van een natuurlijke haven en een omslagpunt in de stroomsnelheid in de Maas ter hoogte van Venlo waardoor verladen meestal noodzakelijk was. Korte tijd na 1281 werd een kunstmatige haven aangelegd, blijkens recent aangetroffen paalwerk. De rekening van Gelre uit 1294/95 bevat een aantal posten waaruit een bloeiende handel en nijverheid in het opidum Venlo blijkt. Er waren toen zoutmeesters actief en het wijnmeestersambt werd er uitgeoefend. Verschillende molens en een lakenhal waren in gebruik. Het hanteren van een Venlose maat in 1299 duidt op een centrumpositie in economisch opzicht. Het oudste bekende gasthuis in Venlo wordt in hetzelfde jaar vermeld. De vele heffingen die er blijkens gegevens uit de periode 1270-1345 werden geïnd, vormen een indicatie voor bloei van handel, markt en vervoersstromen. Joden en Lombarden zijn in Venlo te traceren vóór het midden van de veertiende eeuw. Misschien was er al in het laatste kwart van de dertiende eeuw een joods ritueel badhuis. Vanaf 1329 in Holland en later ook in Zeeland werd Venlo de 'hoochste marct' op de Maas genoemd, hetgeen aangaf dat hun schepen niet verder voeren dan tot daar, de eerstvolgende stapelmarkt.

Geestelijke instellingen vestigden zich relatief laat in Venlo. Het eerste klooster werd pas gesticht in 1399. De Late Middeleeuwen, dus de periode na 1300, werd gekenmerkt door een verdere economische opbloei. Venlo onderhield handelscontacten met Koblenz, Keulen, Neuss, Antwerpen, Middelburg en Dordrecht, naast vele andere steden.

Uit dezelfde tijd dateren verdere gegevens over textielhandel. De textielnijverheid was toen eveneens niet onbelangrijk, maar bescheidener dan in Roermond. In Venlo moeten uiteindelijk tot 21 ambachtsgilden hebben gefunctioneerd. Allerlei faciliteiten voor handel en markt waren voorhanden, zoals losplaatsen, een kraan en meet- en weegvoorzieningen. De stad verwierf tal van tolvrijdommen. Herhaaldelijk (in 1343 en 1432) verkreeg de stad dezelfde vrijheden als Roermond voor transport over water en land in geheel Gelre. Sedert 1379 bezat de stad het gruit- en accijsrecht. De stad was betrokken bij de Hanze, maar werd daarin meestal vertegenwoordigd door Roermond of Nijmegen.

Het inwoneraantal in de binnen de stadsomwalling ruim 20 hectare grote stad wordt rond 1475 geschat op ongeveer 3400. Topografisch kenmerkend is het stratenkruis gevormd door de vier hoofdstraten, dat in de loop van de veertiende eeuw de hoofdstructuur was geworden. In het westelijke deel vlakbij de Maas, dat wil zeggen de havenwijk, lag voordien het stadscentrum. Hier was de Oude Markt gelegen, waarbij een belangrijk gebouw zich bevond dat is geïnterpreteerd als het joodse badhuis, maar ook als de oudste schepenbank of raadhuis. Daaraan vast lag nog oudere bebouwing van misschien zelfs vóór 1200, mogelijk het tolhuis langs de Maas. Daaromtrent moet ook de eerste lakenhal gesitueerd zijn geweest. Op het kruispunt van de vier hoofdstraten, oorspronkelijk aangeduid als 'Opten Cruytz', ontstond eveneens een marktplaats die met name na 1374 vorm kreeg. Voordien was daar al het raadhuis gevestigd. Dat fungeerde destijds een periode ook als vleeshal. Ook de schepenbank was er gevestigd, en vanaf de late veertiende eeuw tevens de lakenhal en de waag. In het oostelijke deel, op afstand dus van het oudste stedelijke centrum aan de Maas, lag sedert het laatste kwart van de dertiende eeuw het versterkte huis van de graaf van Gelre. In de eerste helft van de eeuw daarop was het voorzien van twee forse torens. In de oudste bewaard gebleven stadsrekening uit 1349/50 worden ook de vier grote stadspoorten al vermeld. In dezelfde tijd werd een begin gemaakt met een stenen stadsomwalling, die tegen het einde van de eeuw was voltooid. Al (geruime tijd?) eerder moet een aarden voorganger met bijbehorende gracht zijn verwezenlijkt.

Vanaf 1473 luidden de tot gelding gebrachte Bourgondische en nadien Habsburgse aanspraken op het hertogdom Gelre een langdurige periode in van economische terugval. De prominentie van het handels- en marktkarakter van de stad Venlo ging erdoor verloren. Na 1543 kreeg de stad meer en meer een militair-strategische functie.

Wat luidt de conclusie voor Venlo? Strikt genomen was Venlo in de systematiek van Stoob een kleine stad, een secundaire stadsstichting, gezien de ontwikkeling vanaf circa 1270, maar wel een belangrijke. In het licht van de vele stedelijke kenmerken die toen al voorhanden waren, is het vreemd dat Venlo pas in 1343 van dorp tot stad gemaakt zou zijn, zoals hertog Reinald II toen deed voorkomen. De stadsrechtverlening door de landsheer

door middel van de zogeheten stadsverheffingsoorkonde uit 1343 was voor Venlo, dat zich voordien reeds in allerlei opzichten als stedelijke gemeenschap had gemanifesteerd, vermoedelijk een legitimatie achteraf van eerder verworven rechten.

Reinald II had pas de rechtsmacht ter plaatse geheel aan zich kunnen trekken, toen de nalatenschap van Willem van Millen in Venlo in 1339 aan hem verviel. Het lijkt mogelijk dat de hertog het noodzakelijk vond zijn positie tegenover de Venlose stedelijke gemeenschap door de verlening van stadsrechten expliciet te markeren, aangezien andere heren, zoals die van Millen en verder die van Heinsberg, eveneens lange tijd rechten in de 'publieke' sfeer binnen het latere stadsgebied van Venlo hadden uitgeoefend. Er is wel geopperd dat er eerder in die zin twee Venlo's waren. Misschien dat de graven, respectievelijk hertogen van Gelre wanneer zij voordien over het dorp Venlo spraken mede het gebied bedoelden waarover zij nog niet de volledige rechtsmacht bezaten en dat na 1339 de stadsrechtverlening daartoe 'uitgebreid' werd nu dat mogelijk was. Misschien is ook de wijziging in het aantal schepenen in 1343, negen in plaats van zeven, daartoe te herleiden. Hoe dan ook moeten in 1343 naast deze 'uitbreiding' bestaande stedelijke rechten bevestigd zijn. Ook de toegekende rechten in de oorkonde van 1343 inzake het stapelrecht en het houden van markt (drie jaarmarkten en een weekmarkt) waren vermoedelijk een bekrachtiging of uitbreiding van al langer bestaande rechten. Het hanteren van een Venlose maat in 1299 en het gegeven dat Venlo vanaf 1329 in Holland de 'hoochste marct' op de Maas werd genoemd, duiden daarop.

De ontwikkeling van Venlo en de positie van de stad binnen het Overkwartier moeten niettemin sterk zijn gestimuleerd door Reinald's specifieke erkenning, respectievelijk begunstiging en daarmee de accentuering van zijn relatie met de stad in 1343. De gebeurtenis ging gepaard met de vervanging van het uit 1269 bekende schepenbankszegel door een stadszegel, hetgeen is af te leiden uit een eerste daarvan bekend exemplaar uit 1346. De verdere opbloei van Venlo gedurende de Late Middeleeuwen leidde er toe dat de stad zich ontwikkelde tot de in grootte en betekenis tweede stad van het Overkwartier. In de noordelijke helft van het Overkwartier domineerde Venlo. In het laatste kwart van de vijftiende eeuw kenterde het economische tij.²⁹

29 Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen Overkwartier*, xxxviii-xxxix. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 46, 239-245. Van Schaik, *Belasting*, 149. Hermans, *Tolheffing Venlo*, 18 e.v. Idem, *Venlose schepenbank*. Idem, *Rondom '1343'*, 186-200. Idem, *Venlo*, 23-38. Baalbergen, *Atlas*, 25, 53-61. Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 207-209, 211-212. Cox, *Repertorium*, 229. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, II, 631-633. Moors, *Venlo*, 115-124. Dukers en Klück, *Markt*, 130-131, 142. Dolmans, *Joods bad*, 145, 152-153, 157-158, 162. Bergevoet en Dolmans, *Venlose vestingwerken*, 167-169. Klück en Hundertmark, *Stadsmuur*, 183, 188. Schotten, *Venlo*. Vgl. voor de veelvuldige legitimatie achteraf van stedelijke rechten bijvoorbeeld: Van Hall, *Eijsden een vrijheid*, 205, 385.

Kaart van Montfort met kasteel en omgeving, door Jacob van Deventer, uitsnede (RHCL/RAL, kaarten-collectie, inv. nr. 97).

Montfort

Iets later dan Venlo, sedert circa 1290, blijken ook Montfort en Kessel een zeker stadswordingsproces door te maken. Van beide is echter maar weinig bekend. In de rekening van Gelre uit 1294/95 wordt naast een 'castrum' Montfort ook een 'opidum' Montfort genoemd. Een verdedigende functie als doelstelling in de nabijheid van de zuidgrens van het Gelderse territoir moet ook hier hebben meegespeeld. Aan de zich ontwikkelende stedelijke nederzetting zal tevens de functie van voorburcht zijn toebedacht. In die tijd zal waarschijnlijk ook al een schepenbank met rechterlijke, regelge-

vende en bestuurlijke competenties in Montfort hebben bestaan. In 1312 is overwogen de stedelijke rechten van Montfort te vernieuwen, maar de daarvan bewaarde akte is hoogstwaarschijnlijk nooit uitgegaan. Er is uit af te leiden dat in elk geval vóór 1312 stedelijke rechten waren verleend en dat de nederzetting versterkt was. Er zijn aanwijzingen voor een tweetal poorten, die respectievelijk voor het eerst in de dertiende en veertiende eeuw vermeld zouden zijn. De stedelijke rechten vonden mogelijk hun oorsprong in die van Roermond.

Montfort zou al vóór 1294 een jaarmarkt hebben gekend en een weekmarkt blijkens een vermelding uit 1312. Het laatste gegeven is hoe dan ook twijfelachtig omdat het is gebaseerd op de vermoedelijk niet uitgegane akte uit 1312. Overige economische gegevens ontbreken volledig.

Pas vanaf 1344 werden 'opidum, castrum cum subcastro' in Montfort tot een zelfstandige parochie met een eigen kerk. Verdere verwijzingen naar een stedelijke ontwikkeling zijn schaars. Wel noemden de leden van de rechtbank zichzelf nog in een akte uit 1493 schepenen 'der stat' Montfort, en was er tien jaar eerder sprake van de ingezetenen van 'die veste Montfort'. Maar een zegel had de schepenbank toen nog steeds niet. Op basis van de plattegrond van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 is een omvang van circa zeven hectare berekend. Bijna een eeuw eerder telde Montfort minder dan 100 inwoners.

De ontwikkeling moet al vroeg zijn afgeremd of onderbroken. In de zestiende eeuw werd Montfort steevast een 'vleck' genoemd. Het stadje dat in de Late Middeleeuwen steeds meer een kwijnend bestaan leidde, behoorde toen tot de categorie van de vlekkenprivilegies. Eerder voorhanden, maar wellicht onvoltooid gebleven, versterkingen en stadsrechten in Montfort waren toen vermoedelijk voor een groot deel in onbruik geraakt. Restanten

van stadsgrachten bleven echter nog lang bewaard en ook in de belastingheffing behield Montfort in sommige opzichten een uitzonderingspositie.³⁰

Kessel

Opvallend is dat Kessel, net zoals Roermond, Nieuwstadt en Venlo, deel uitmaakte van een dertiental Gelderse steden dat de vermelde verpanding van de graaf van Gelre aan de graaf van Vlaanderen bekrachtigde in 1290. Een schepenbank met rechtsprekende, regelgevende en bestuurlijke taken zal toen al bestaan hebben, hoewel de oudst bekende akte eerst uit 1363 dateert. Hoewel Kessel als enige in 1290 niet zegelde, getuigt de vertegenwoordiging in deze reeks van het belang dat aan Kessel werd gehecht bij deze verpanding, die de graafschappen Gelre, Zutphen en Kessel betrof. Het ging om een borgstelling. Daaruit blijkt een zeker financieel en economisch gewicht van de betrokken steden.

Het is overigens de laatste keer dat het graafschap Kessel als zodanig werd genoemd. Al in 1279 was het verworven door de graven van Gelre die het met andere gebieden samsmeedden tot het Overkwartier van Gelre. Kessel moet op grond van een aantal factoren een centrumfunctie hebben vervuld in het gelijknamige graafschap. De aanwezigheid van een militair steunpunt in de vorm van een kasteel aan de Maas wijst daarop. Dat de centrumfunctie ook economisch van aard was, is af te leiden uit de heffing van een Maastol en het hanteren van een Kesselse maat zoals blijkt uit de rekening van Gelre uit 1294/95. Ook het heffen van het gruitrecht blijktens de rekening van het Overkwartier uit 1342/43 is een indicatie voor een mogelijke centrumfunctie. De ligging aan een handelsweg van Keulen naar Antwerpen kan ook een rol hebben gespeeld, hoewel de ontwikkeling daarvan pas in de veertiende eeuw op gang schijnt te zijn gekomen. Gesteld is wel dat Kessel sedert 1312 ook een jaarmarkt en weekmarkt gekend zou hebben, maar die gegevens zijn gebaseerd op een vermoedelijk niet uitgegane akte. Andere gegevens van economische aard ontbreken volkomen. Wel lijkt het erop dat vóór 1312 stedelijke rechten verleend zijn net zoals aan Montfort. De graven van Gelre zouden sedert 1279 het initiatief genomen kunnen hebben tot de ontwikkeling van een versterkte stedelijke nederzetting, maar ook voordien zouden de graven van Kessel in deze richting activiteiten ontplooid kunnen hebben. In elk geval bestond de herinnering aan een stadsgracht en -wal ('stadttgrave') aan het begin van de achttiende eeuw nog. De omvang binnen de omwalling is geschat op zes hectare. In de tweede helft van de vijftiende eeuw zou Kessel circa 500 inwoners hebben geteld. Zoals in Montfort kan ook hier met de stedelijke nederzetting tegelijkertijd een voorburcht zijn beoogd.

30 Roebroeck, *Montfort*, 29, 30, 111. Van Rensch, *Montfort*, 81-83. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 192-193. Van Schaik, *Belasting*, 261, 281. Baalbergen, *Atlas*, 83-84 (waaraan de vermelding van de poorten is ontleend). Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 207, 211, 216, 223. Cox, *Repertorium*, 170. Op de zeventiende-eeuwse kaart afgebeeld in: Van Rensch, *Montfort*, 87, zijn nog de restanten van een omgrachting te zien.

Er zijn bij elkaar genomen voldoende aanwijzingen dat in Kessel aanvankelijk met enig succes een stedelijke nederzetting in een grensregio tot stand kwam mede met een militair oogmerk. Niet uit te maken is of dat vóór of na de overgang van het graafschap naar Gelre gebeurde. Daarna moet ze in de Late Middeleeuwen al snel aan betekenis hebben ingeboet. Hoewel Kessel in de rekening van 1342/3 nog 'oppidum' werd genoemd, is dat de laatste vermelding als stedelijke nederzetting. In het verbond van Gelderse steden van 1343 kwam Kessel al niet meer voor, terwijl dat wel het geval was met Echt en Erkelenz waarvan de stedelijke ontwikkeling toen nog gaande was. Kessel was al op weg als stad verder een kwijnend bestaan te leiden.³¹

Wanssum en Geysteren

Vrijwel van meet af aan mislukte stadsstichtingen waren er ook. In het noordelijke westelijk van de Maas gelegen grensgebied van wat niet veel later het Overkwartier zou worden genoemd, had Reinald I graaf van Gelre begin veertiende eeuw blijkbaar behoefte aan een militair steunpunt tegenover het machtige Brabant. Stadsvorming met het oog op territoriale machtsvorming in het nog spaarzaam geëxploiteerde terrein westelijk van de Maas kan voor hem nog belangrijker zijn geweest. De graaf van Gelre zou zijn greep op een tamelijk groot gebied hebben kunnen verstevigen. In 1314 kreeg hij toestemming van rooms koning Frederik om aan Wanssum ('Wansheim supra Mosam'), en drie jaar later in plaats daarvan aan het nabije Geysteren stedelijke rechten te verlenen. Omdat van een stedelijke ontwikkeling van beide plaatsen geen enkel spoor is te vinden, moeten deze niet van de grond zijn gekomen. Men zou kunnen spreken van mislukte Minderstädte.³²

Hornse en overige invloedssferen

Wessem

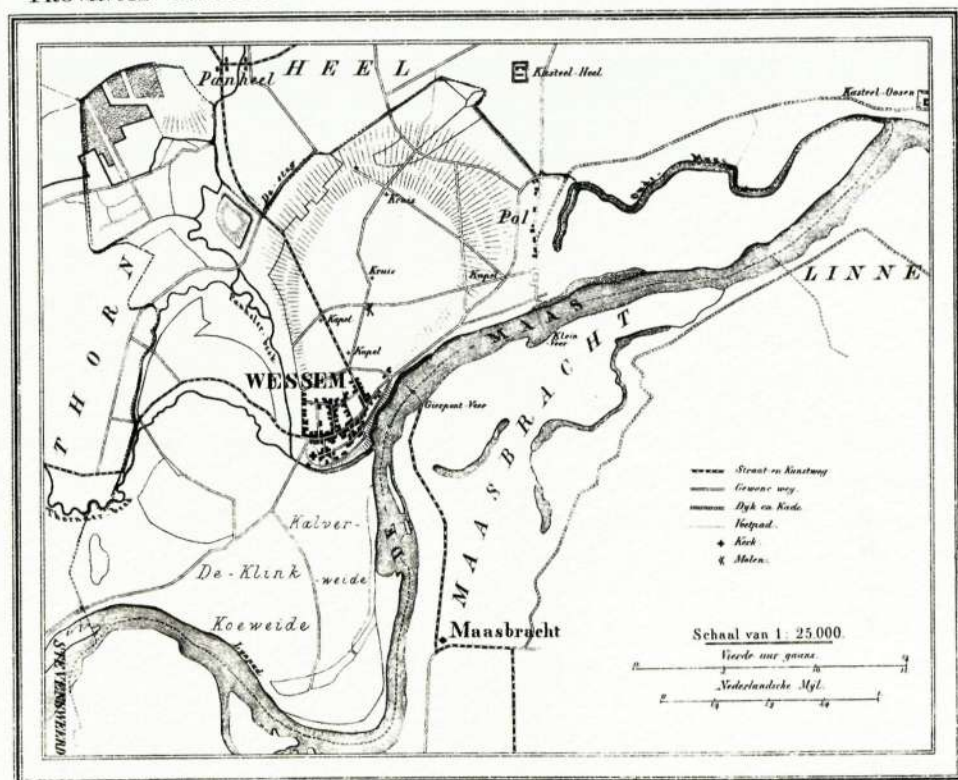
De oudste aanwijzingen voor stedelijke nederzettingen binnen Limburg leiden afgezien van Maastricht naar Wessem. Aartsbisschop Bruno van Keulen vermaakte voor zijn overlijden in 965 zijn 'villa ... Wishem quam Mosam alluit' aan het klooster St. Pantaleon in Keulen. Uit een oorkonde van 1118 die een verklaring bevat van de abt van het klooster over de met Wessem verbonden rechten wordt aannemelijk dat aartsbisschop Bruno destijds al de curtis Wessem bezat met al haar toebehoren namelijk munt, tol, visrecht en 'portus'.

31 Van Hall, *Kessel*, 10-11. Van Schaik, *Belasting*, 262, 281. Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 207-209, 211, 223 (waaraan de vermelding van de markten is ontleend). Cox, *Repertorium*, 149.

32 Meij, *Charters*, 78, 81, regesten 57 en 60. Van den Brand, *Wanssum*, 12-13. Hermans, *Rondom '1343'*, 192. Idem, *Venlo*, 26-27. Flokstra, *Ambt Kessel*, 269. Cox, *Repertorium*, 237.

PROVINCIE LIMBURG.

GEMEENTE WESSEM.

Getekend door J. Kuiper.

581 Bunders. 900 Inwoners.

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

Kaart van Wessem (ca. 1866), uit de Atlas van J. Kuiper. Uitgave Hugo Suringar, Leeuwarden.

Op grond van deze verklaring - en naar aannemelijk is na een ingesteld onderzoek - hief de bisschop van Luik in 1118 een eerder verbod op circulatie van de 'in Wesheim' geslagen munt binnen zijn bisdom op. Een al in de tiende eeuw uitgeoefend muntrecht in Wessem, destijds als enige plaats langs de Maas tussen Maastricht en Zaltbommel, is opmerkelijk. De locatie was kennelijk aantrekkelijk genoeg om een muntatelier op te richten. De combinatie met een portus in Wessem, dat wil zeggen haven en/of handelsnederzetting, duidt op een zeker belang, respectievelijk een begin van een stedelijke ontwikkeling. Er is wel geopperd dat de vestiging deel uitmaakte van een reeks van staties langs de Midden-Maas tijdens de Volle Middeleeuwen die op een min of meer vergelijkbare afstand waren gelegen, overeenkomend met een dag varen, meestal een 30 kilometer. Deze interval lijkt voor achtereenvolgens Dinant, Namen, Hoei, Luik, Maastricht, Meeswijk, Wessem, Blerick-Venlo

en Blitterswijk op te gaan. Deze meestal tot steden uitgroeide nederzettingen werden bovendien aanvankelijk alle aangeduid als *portus* of als *vicus*, *wik*.

De bronnen zijn schaars, maar wel is bekend dat Willem van Horn vóór 1219 voogd was in de villa Wessem namens het Keulse klooster. Op den duur, vóór 1329, in welk jaar Wessem als 'oppidum' werd aangeduid, verwierven de heren van Horn er de volledige macht. In 1361 werd Wessem 'stad' en in 1367 in hetzelfde stuk zowel 'opidum' als 'villa' genoemd. Daarna, vanaf 1417, werd Wessem meestal als 'stad' aangeduid.

Een schepenbank (*judex et scabini*) is al in 1275 vermeld, terwijl destijds ook al een schepenbankszegel in gebruik was, hetgeen in dorpsgemeenschappen zoals al vaker aangegeven toen nog altijd ongebruikelijk was. Een halve eeuw eerder al kende Wessem een *villicus*, een vertegenwoordiger van de heer die belast was met de *justicia*, een begrip dat mogelijk de gehele overheidstaak op lokaal niveau omvatte. Vanaf 1435 was een ander zegel in gebruik dat blijkens het omschrift afkomstig was van 'oppidi et schabinorum de Wesshem'. Na 1481 zijn burgers van de stad Wessem gedocumenteerd. Toen was er voor zover bekend voor het eerst ook sprake van burgemeesters, naast de schepenen aan wie oorspronkelijk alle rechterlijke, regelgevende en bestuurlijke taken moeten zijn toegekomen. Het begrip 'burgers' kwam tot in de zestiende eeuw geregeld voor.

Wessem moet een zekere centrumfunctie hebben vervuld. Dat is bijvoorbeeld af te leiden uit de functie van hoofdgerecht die de schepenbank van Wessem in de Late Middeleeuwen vervulde voor een aantal rechtbanken in de directe omgeving. De schepenen van Beegden, Nederweert, Pol en Panheel, Weert en Ophoven gingen te hoofde bij het hoofdgerecht in Wessem.

Een indicatie in economisch opzicht vormt de gehanteerde Wessemse maat, die ook in de regio werd gebruikt, zoals in 1293 in Thorn. De betekenis van Wessem als plaats waar handel en nijverheid werd uitgeoefend blijkt ook uit een zekere beroependifferentiatie die zich al in 1219 manifesteerde in de aanwezigheid van ambachtslieden zoals schoenmakers. Sporen van ambachtsgilden zijn overigens in Wessem niet aangetroffen. Een gasthuis is vermeld vanaf 1400. De handel door inwoners van Wessem, die sterk op de Maasvaart was geënt, nam vermoedelijk al in de vijftiende eeuw sterk af door een frequenter gebruik van landwegen ten gunste van Roermond, zonder overigens geheel te verdwijnen. Bovendien verzandde de haven doordat de Maasbedding zich had verplaatst in oostelijke richting. Een aanwijzing voor een teruglopend economisch belang vormt ook de verplaatsing van de muntslag door de heren van Horn naar Weert vermoedelijk rond 1400 en van het in Wessem in gebruik zijnde veer over de Maas naar Pol tegen het einde van de vijftiende eeuw.

Wessem had een aandeel in de voor alle steden in de streek belangrijke textielnijverheid. Er was een volmolen en een gewandhuis die echter in de rekening van het Overkwartier over 1343/44 nog niet werd genoemd. Deze lakenhal die vermoedelijk eveneens als stadshuis (de naam komt vóór 1600 af en toe in de bronnen voor) in gebruik was, is in de tweede helft van de vijftiende eeuw gedocumenteerd, maar bestond mogelijk al eerder. Dat laatste

zal ook gelden voor de marktplaats die pas uit de zestiende eeuw bekend is. Omdat van het in 1400 vermelde gasthuis in later tijd werd geschreven dat het aan de marktplaats grensde, bestond ze mogelijk toen al. De waag en het gruitrecht, beide in bezit van de heren van Horn, moeten ook oud zijn, maar konden rond 1600 nauwelijks of niet meer verpacht worden en raakten in 1606 zelfs geheel buiten gebruik. Ook de aanwezige volmolen was in het midden van de zestiende eeuw te gronde gegaan.

In de topografie van Wessem zijn aanknopingspunten te vinden voor de middeleeuwse stedelijke ontwikkeling. De nederzetting is gelegen op een vooruit geschoven verhoging in het Maasterras. De vermoedelijke begrenzing van de portus is nog herkenbaar. De portus moet zich hebben uitgestrekt van oost naar west vanaf de Steenweg waarlangs de kleinste percelen zijn te vinden en aan het einde waarvan de vóór het jaar 1000 gebouwde eerste kerk zich bevond tot de parallel aan de Steenweg verlopende toenmalige oever van de Maas, die vermoedelijk tot het einde van de Middeleeuwen samenviel met de latere benedenloop van de Panheelder- en Thornerbeek. Later, in elk geval vóór 1453, mogelijk al in 1329, was een groter territorium omweld en omgracht dat zich verder naar het westen uitstreckte, waarbij aan drie zijden gebruik werd gemaakt van de genoemde waterlopen als natuurlijke begrenzing. Een gebied van omstreeks 16 hectare werd erdoor omsloten. De versterkingen, die in ieder geval aan de Maaszijde ook uit een ommuring kan hebben bestaan, werden meermaals vernieuwd, zoals in 1508 en 1601, en waren onderbroken door een drietal poorten.

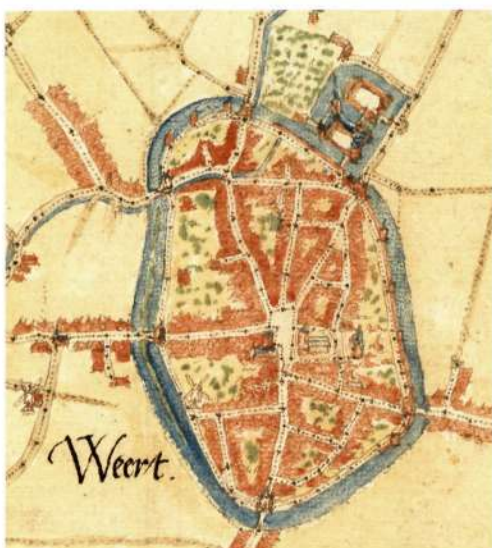
In later tijd na de onthoofding van de laatste graaf van Horn Philips van Montmorency in 1568, verloor diens gebied, waartoe ook Wessem behoorde, zijn staatkundig onafhankelijke positie en werd het aangehecht aan het Overkwartier van Gelre.

Er kan geconcludeerd worden dat overeenkomstig de indeling van Stoob al zeer vroeg, in de tiende, elfde eeuw, een Gründungsstadt in ontwikkeling was. Omvang en betekenis waren uiteindelijk evenwel beperkt tot een kleine stad. Rond 1400 trad een kentering op waardoor Wessem een kwijnende stad werd, een proces dat versterkt doorzette in de loop van de zestiende eeuw.³³

Weert

De heren van Horn verwierven in de loop van de dertiende eeuw steeds meer invloed in Weert ten koste van het kapittel van Sint Servaas in Maastricht dat zijn pretenties op de hoge heerlijkheid, de rechtspraak in zware strafzaken, in 1306 definitief verloor aan de heer van Horn. Pas de onthoofding van de laatste graaf van Horn en ten gevolge daarvan het

33 Linssen, *Wessem*, 1-28. Venner, *Nieuwstadt*, 20. Hanssen, *Wessem*, 7-9, 11-16, 18. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 281-285. Baalbergen, *Atlas*, 81-82. Cox, *Repertorium*, 240.

Kaart van Weert en omgeving, door Jacob van Deventer, uitsnede (RHCL / RAL, kaartencollectie, inv. nr. 101).

verlies van de staatkundig onafhankelijke positie van diens gebied in 1568, ruim twee en halve eeuw later, betekende net als voor Wessem ook voor Weert de aanhechting aan het Overkwartier van Gelre.

Het bestaan van een schepenbank is mogelijk uit een akte van 1295 af te leiden. Een zekere economische ontwikkeling is dan ook aanwijsbaar. Er waren toen binnen de villa Weert twee brouwketels in gebruik en ook een Weerter graanmaat. Deze eigen Weerter maat kan op een zekere markt-functie duiden. Maar daarna ontbreken lange tijd verdere aanwijzingen voor de ontwikkeling van Weert tot stedelijke nederzetting. Het lijkt erop dat Wessem, dat zich als stedelijke nederzetting veel eerder had ontplooid, ook binnen het machtsbereik van de heren van Horn, waar het vóór

1329 toe was gaan behoren, aanvankelijk een grotere rol speelde.

Gepaard gaand met het toenemende belang van handel over land, werd de gunstige ligging van Weert aan twee landwegen van Vlaanderen en Brabant naar het Rijnland een steeds belangrijker factor. Weert kwam tot verdere wasdom als stedelijke nederzetting vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw. Zoals blijkt uit de bronnen was toen een gedifferentieerde beroepenstructuur voorhanden. Ook verleende de heer van Horn vanaf die periode een aantal rechten aan Weert. In 1378 verkregen de leden van het wolambacht - ambacht was de in Weert gebruikelijke benaming voor de organisatie van een beroepsgroep - het recht om in overleg met de schepenen twee keurmeesters te kiezen. Zij waren bevoegd het daartoe geschikte Weerts laken, waarvan de productie toen kennelijk sterk in opkomst was, van een kwaliteitszegel te voorzien. Rond 1400 begon Weert Wessem in economisch opzicht langzaam te overvleugelen. Een duidelijke indicatie daarvoor vormt rond die tijd de verplaatsing van de muntslag van Wessem naar Weert. In 1414 verleende de heer van Horn privileges om een drietal jaarmarkten en een weekmarkt te houden, alsmede om een belasting op verhandelde koopwaar (accijns) te heffen.

Niet veel ouder is de eerste vermelding van het schepenbankszegel, namelijk uit 1408. Er is verondersteld dat het al uit de veertiende eeuw dateert. De schepenbank strekte zijn bevoegdheid niet alleen uit over het stedelijk gebied, maar ook over de zogenaamde Buiten-
nie, dat een zevental dorpen en gehuchten omvatte. Van de zeven schepenen waren er zes afkomstig uit het stedelijk gebied en een uit de Buiten-
nie. Ze oefenden hun taken uit over-

eenkomstig stedelijk recht, respectievelijk landrecht, afhankelijk van het territoire. Binnen de stedelijke rechtskring golden specifieke rechtsregels. De schepenbank was overigens ook een periode bevoegd in Nederweert. Op zijn laatst in 1402 kwam daaraan een einde. Uit dat jaar dateert het eerst bekende optreden van de schepenbank Nederweert. Aanvankelijk oefende de schepenbank waarschijnlijk zowel rechterlijke, regelgevende als bestuurlijke taken uit. Een eerste indicatie voor splitsing van bevoegdheden is de vermelding van het ambt van burgemeester in 1414. Ook waren er in 1497 binnen het stedelijk gebied vier gezworenen actief. Burgemeester en gezworenen oefenden bestuurlijke taken uit. Ook de Buitenie kende gezworenen, maar die waren daar waarschijnlijk niet bij betrokken.

De rechten van het wolambacht werden in 1464 aangevuld en ook kwamen er vanaf dat jaar geleidelijk aan minstens vijf ambachten of ambachtsgilden bij, waarvan twee eerst in de zestiende eeuw. In de zestiende eeuw werden ook de marktrechten uitgebreid. De wolnijverheid leidde tot een omvangrijke handel naar noordelijke, oostelijke en vooral westelijke contreien met zelfs eigen lakenhallen in Bergen op Zoom (vanaf 1476 of eerder) en Antwerpen (vanaf omstreeks 1490). De bloei van de textielnijverheid en -handel, de 'moedernegotie' van Weert, begon tegen het einde van de zestiende eeuw te tanen. In de loop van zeventiende eeuw trad het verval in.

In topografisch opzicht is de omwalling van belang. Een eerste aanwijzing daarvoor dateert uit 1414. Het toen verleende privilege om accijns te heffen was deels voor de bouw van versterkingen bedoeld. Op den duur was ruim eenderde van de omwalling in steen uitgevoerd. Op een kaart van Weert met omgeving vervaardigd door Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 zijn zes poorten in de omwalling opgenomen die een areaal van omstreeks 25 hectare omgaf. Al rond 1295 was in verband met Weert sprake van grachten en waterwerken, maar deze waren vermoedelijk bedoeld voor een versterkt huis van de heren van Weert, later de 'Aldenborgh' genoemd.

De bloei van de stedelijke nederzetting Weert in de vijftiende eeuw is ook terug te vinden in verschillende grotere bouwcampagnes. Het centraal aan de markt gelegen aan Sint-Martinus toegewijde kerkgebouw, dat blijkens een eerste vermoedelijke vermelding uit 1062 veel oudere voorgangers moet hebben gehad, kwam in de vorm van de nog bestaande imposante driebeukige hallenkerk in fases tot stand vanaf ongeveer 1456. Rond dezelfde tijd, in 1461, werd buiten de omwalling een Franciscanenklooster gesticht ter plaatse van het daar gelegen oude versterkte huis. De heren van Horn bouwden een groot kasteel dicht tegen de omwalling aan, de 'Nyenborgh', en verlieten rond het midden van de eeuw het kasteel van Horn dat voordien hun reguliere woonstee was. Met de verhuizing gaven zij uitdrukking aan de inmiddels centrale functie van Weert binnen hun territoire. Nabij het klooster van de Franciscanen werd in 1509 een klooster van cellezusters gesticht met een belendend gasthuis.

In terminologisch opzicht was de variatie in de loop der tijd groot. De heer van Horn sprak toen hij in 1378 rechten verleende nog van het 'dorp' Weert, en in 1414 van de 'stad'

Weert. De schepenen en andere gezagsdragers in Weert zelf spraken later echter keer op keer van de 'vrijheid' Weert. Pas op de drempel van de Nieuwe Tijd en nadien werd mede weer de term 'stad' gebruikt. In die periode kwam ook een zegel in zwang dat in het omschrift werd aangeduid als dat van het 'opidum' Weert. De eerst bekende afdruk is van 1531.³⁴

Het lijkt gerechtvaardigd om Weert als een Minderstadt te beschouwen. De nederzetting had tal van stedelijke kenmerken, die na een aanzet voor het einde van de dertiende eeuw, pas tot ontplooiing kwamen vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw. De ontwikkeling lijkt deel uit te maken van een concept tot territoriumvorming afkomstig van de heer van Horn die privileges verleende met het oog op verdere vormgeving van de nederzetting, in de eerste plaats passend binnen zijn politieke doeleinden. Hoewel aanvankelijk niet, werd nadien toch van de aanduiding 'stad' afgeweken. Het laatste is kenmerkend is voor een Minderstadt. De term 'vrijheid' overheerste.

Omdat na de Middeleeuwen binnen de zich vormende territoriale staten stadsvorming nauwelijks meer een rol speelde, trad een sterk vervagend besef op van de termen uit de achtereenvolgende stadsontwikkelingsfasen uit de Middeleeuwen met als gevolg een steeds ongedifferentieerder gebruik daarvan. Uit dit algemene verschijnsel is wellicht te verklaren dat ook in Weert de term 'stad' in de Nieuwe Tijd wel voorkomt. Al zal tevens misschien de behoefte aan profilering van de eigen plaats elders een rol gespeeld hebben. Zo was de lakenhal in Antwerpen gehuisvest in een pand dat toen 'De Stadt van Weert' werd genoemd.³⁵

Gennep

Er is maar betrekkelijk weinig gepubliceerd over de middeleeuwse stedelijke historie van Gennep dat is gelegen aan de linkeroever van de Niers niet ver van de monding in de Maas. In 1361 vergunde de Duitse keizer aan de heer van Gennep aldaar de oprichting van een Maastol en bij die gelegenheid werd de plaats Gennep als oppidum omschreven. Tien jaar later bevestigden de toenmalige heer van Gennep Reinoud van Brederode en diens gemalin Johanna van Gennep de stedelijke rechten van Gennep. In de tekst refe-

34 De Win, *Weert*, 36, 38. Monna, *Weert*. Timmers, *Maasland*, I, 60, 63. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 195, 272-274. Caris, *St.-Martinuskerk*, 1-6. Wassink, *Marktrecht*, 227-230. Baalbergen, *Atlas*, 25, 63-67. Wassink, *Stad en Buiten*, 29-35, 72-73, 262, 277, 280-284. Cox, *Repertorium*, 238. Venner, *Weert*, 12-17.

35 In de literatuur is door bijvoorbeeld Haase op de toenemende begripsverwarring gewezen, zie: Haase, *Westfälische Städte*. Dat de aanduiding vrijheid alleen in combinatie met andere criteria tot een determinering als Minderstadt kan leiden, bewijst in de regio de plaats Nederweert, die soms ook vrijheid werd genoemd, maar overigens geen stedelijke kenmerken kende.

reerden zij aan eerdere akten waarin door hun voorouders privileges waren verleend. Toen al werd Gennep kennelijk als stad aangeduid en hun inwoners als poorters of burgers. Reinoud en Johanna lieten ook munten slaan in Gennep, hetgeen in deze tijd in de eerste plaats op landsheerlijke pretenties duidt en niet wijst op een stedelijke kwaliteit, maar niettemin kan wijzen op een zekere economische activiteit. De schepenbank, waarvan de oudst bekende vermelding uit 1371 dateert, was in afwijking van andere steden binnen de huidige provincie Limburg niet bevoegd op het terrein van de hoge rechtspraak, dat wil zeggen het berechten van misdaden die aan lijf of lid gingen. Voor het overige moeten de rechterlijke, regelgevende en bestuurlijke taken vergelijkbaar zijn geweest. Mogelijk uit de vijftiende eeuw daterende bepalingen in een optekening van rechten van de stad Gennep vermelden zeven schepenen en ook burgemeesters. Hieruit en uit het optreden van burgemeester, schepenen en raad in een akte uit 1450 blijkt een op gang komend proces van diversificatie in functies.

Een exemplaar van een zegel van de schepenbank is pas overgeleverd uit het jaar 1448. De vermelding van het 'stat scepen zegel' in 1450 duidt vermoedelijk op hetzelfde zegel. De daarop zichtbare poort met twee gedekte zijtorens duidt op een militaire functie. De afbeelding kan betrekking hebben gehad op de versterking van de stad, maar ook op het Gennepse kasteel. Daarvoor komt in de eerste plaats in aanmerking het kasteel dat buiten de stedelijke rechtskring was gelegen aan de monding van de Niers in de Maas, maar er heeft ook enkele decennia een kasteel bestaan binnen de stad waarvan de afbraak in 1412 in gang werd gezet. Gelegen in een gebied waar de grenzen tussen Brabant, Gelre en Kleef zich langzaam aftekenden, moet de stedelijke ontwikkeling van Gennep een belangrijk militair aspect hebben gekend. Vanaf 1442 tot het einde van het Ancien Régime was Gennep in bezit van de hertogen van Kleef, die op hun beurt de rechten van de inwoners herhaaldelijk bevestigden, voor het eerst in 1447. De hertogen van Gelre deden eerder eveneens aanspraken op Gennep gelden, maar wisten deze uiteindelijk niet waar te maken. Misschien dat de ontlening van de stedelijke rechten van Gennep aan de stad Geldern daarop is terug te voeren. In Geldern werd sedert de verwerving van stedelijke rechten ook te hoofde gegaan. In tweede instantie gebeurde dat in Roermond. Eerst in 1562 bepaalde de hertog van Kleef dat voortaan de Kleefse schepenbank als hoofdgerecht zou fungeren.

Zicht op het stadje Gennep, nog met de middeleeuwse ommuring, kopergravure door A. Rademaker, ca. 1725 (RHCL/RAL, prentencollectie, inv. nr. 665).

Over ambachtsgilden, een zes- tot achttal, zijn alleen jongere gegevens voorhanden. Vier zouden er vanaf 1600 zijn opgericht, maar ze kunnen oudere voorgangers hebben gehad. In economisch opzicht is verder nog van belang dat Gennep een eigen maat kende. De eerst bekende vermelding daarvan dateert uit 1452. Er zijn verder aanwijzingen dat de Kleefse hertog de positie van Gennep als overslagplaats aan de Maas stimuleerde.

De mogelijk planmatig aangelegde vierhoekige stad werd versterkt en toegankelijk gemaakt door drie of vier poorten. Uit herhaalde belegeringen in 1378 en 1384 kan worden afgeleid dat de stad toen al omweld of wellicht gedeeltelijk ommuurd was. Het laatste werd in elk geval nog tijdens de Middeleeuwen gerealiseerd. Binnen de versterking was het areaal omstreeks tien hectare groot. In het laatstgenoemde jaar was een gasthuis in gebruik. De kerk, of in elk geval de parochie, is in de tweede helft van de dertiende eeuw vermeld. Blijkens een zestiende-eeuwse bron was de kerk toegewijd aan Sint-Martinus.³⁶

De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat militair-strategische doeleinden bij de stadswording van Gennep een aanzienlijke rol hebben gespeeld door de ligging in een regio waarin Gelderse, Brabantse en Kleefse aspiraties conflicteerden. Gennep is vermoedelijk te kwalificeren als kleine stad of eerder nog dwergstad waarvan de stedelijke ontwikkeling plaatsvond in de veertiende eeuw. Mede op grond van de betrekkelijk late sporen van de activiteiten van een schepenbank kan de ontplooiing niet veel eerder hebben plaatsgehad. De hier gekozen kwalificatie als kleine stad wordt in dit geval weerspiegeld in een min of meer eigentijdse Gelderse visie. In 1528 noemde hertog Karel van Gelre Gennep als een van 'alle die cleyne stede slantz van Cleve' in het kader van een regeling van het handelsverkeer met Kleef.³⁷

Urmond, Arcen, Venray, Neeritter en Thorn?

Hebben we met het voorgaande alle stedelijke nederzettingen in Limburg in de latere Middeleeuwen opgespoord? Misschien niet. Wellicht valt er ook nog iets te berde te brengen over nederzettingen als Urmond, Arcen, Venray, Neeritter, of Thorn. We gaan hieraan grotendeels voorbij omdat de gegevens al te summier zijn, ofwel omdat naar de eventueel stedelijke ontwikkeling van deze nederzettingen nog minder onderzoek is gedaan dan soms bij de eerdere behandeling van nederzettingen al geconstateerd moest worden. Maar de indruk is vooralsnog dat hierbij niet van middeleeuwse stedelijke nederzettingen kan worden gesproken.

36 Creemers, *Gennep*, 9-11, 23, 25, 29-30, 37-42, 45, 51, 55, 153 e.v. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen Overkwartier*, lxxii- lxxiv, 385 e.v. Nève, *Rijkskamergerecht*, 359-360. Driessen, *Wapen*, 167. Van Ermen e.a., *Limburg*, 38-39. Lourens en Lucassen, *Ambachtsgilden*, 62. Baalbergen, *Atlas*, 25, 39-43. Van den Brand, *Gennepthuys*, 43-47, 57-58, 60, 62, 70-73, 87, 90, 115-118, 153, 568-569. Cox, *Repertorium*, 108.

37 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, VI, 2^e stuk, nr. 1481.

Hoewel Urmond eerder een eigen schepenbank moet hebben gehad, werd de plaats rond het midden van de zestiende eeuw vermeld als onderdeel van het ressort van de schepenbank Born. Opvallend is dat juist toen in de vroege Nieuwe Tijd een proces op gang kwam waarbij deze nederzetting aan de rechteroever van de Maas 'vrijheid' werd genoemd, van een omwalling met poorten werd voorzien, en een rol speelde in de beveiliging van de westelijke grens van het hertogdom Gulik.³⁸

Misschien heeft ook het ten noorden van Venlo aan dezelfde Maasoever gelegen Arcen een afgebroken stedelijke ontwikkeling gekend. Er is weliswaar geen enkel stuk bekend dat verwijst naar Arcen als stad. Ook dateert de oudst bekende vermelding van de schepenbank met een toen in gebruik zijnde zegel met een poortgebouw pas uit 1420. Maar de telkens terugkerende pretenties van stapelrechten ouder dan die van Venlo en topografische kenmerken als muur- en poortresten zijn niettemin opvallend.³⁹

Van Venray is bekend dat beroepsgroepen in ambachtsgilden waren georganiseerd tegen het einde van de Middeleeuwen. Ook laten de oudste kaarten een zekere mate van geconcentreerde bebouwing zien. Er is geen enkel document bekend met een stedelijke verwijzing, maar rond 1400 werd hier wel een gouden munt geslagen in opdracht van de toenmalige heerser Reinoud van Gulik en Gelre met in het randschrift de tekst 'MONETA OPIDI DE VENRADEN'. Schepenen werden genoemd in een scholtisrekening over de jaren 1323-1325, maar een schepenbankszegel was pas eind zestiende of begin zeventiende eeuw in gebruik. Al met al is het hanteren van de term 'opidum' weliswaar opvallend, maar de eenmalige vermelding tezamen met de overige summie gegevens zijn niet voldoende om Venray tot de stedelijke nederzettingen te kunnen rekenen. Een notoir niet-stedelijke nederzetting zoals Horst kende overigens te zelfde tijd als Venray ook ambachtsorganisaties.⁴⁰

Schepenen van Neeritter zijn in 1279 vermeld. Het schepenbankszegel is bekend uit 1445. Opmerkelijk is dat de oudste kadasterkaart van Neeritter, het minuutplan, een grondplan laat zien waaruit blijkt dat de plaats in de eerste helft van de negentiende eeuw een dichte bebouwing kende welke omgracht was. Inderdaad is in 1584 een omwalling met gracht aangelegd. Op grond daarvan is een stedelijk karakter verondersteld. In deze richting wijzen ook twee jaarmarkten, een in 1451 genoemde Neeritterse maat en een gasthuis in hetzelfde jaar. Verdere gegevens ontbreken totaal waardoor het moeilijk is om te concluderen in hoeverre inderdaad een middeleeuwse stedelijke ontwikkeling op gang is gekomen.⁴¹

38 Strijkers, *Urmond*. Baalbergen, *Atlas*, 99-100. Schulp, *Urmond*.

39 Frankewitz en Venner, *Zegels*, 124. Baalbergen, *Atlas*, 45-47. Hermans, *Venlo*, 27, 31.

40 Storms, *Venray*, 29. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 252. Lourens en Lucassen, *Ambachtsgilden*, 62, vermelden ook in de dorpen Geleen, Kerkrade en Tegelen gilden. Van Rensch, *Verenigingsleven Horst*, 40-41, 63 e.v. Venner, *Schepenen ... vóór 1350*, 13.

41 Habets, *Neeritter*, 3-4, 39, 55, 68. Eversen en Meulleners, *Gemeentewapens*, 363. Baalbergen, *Atlas*, 79. Renes, *Stad*, 16-17. Van Rensch, *Thorn*, 8. Zie overigens over Neeritter: Nève, *Rijkskamergericht*, 372 e.v.

Thorn wordt in de literatuur veelal als een stadje beschouwd. In 1007 werd door rooms-koning Hendrik II markt- en tolrecht verleend aan de al in de tiende eeuw bestaande abdij van Thorn, een religieuze gemeenschap voor adellijke vrouwen. Betwist is of dergelijke rechten, tezamen met het muntrecht, al in de tiende eeuw waren geschonken. Het bestaan van de abdij en de verleende rechten duiden in elk geval op een zeker belang. Deze rechten zijn wel in verband gebracht met een beginnende stadsvorming. Maar uit later tijd zijn er nauwelijks nog aanwijzingen voor een stedelijke ontwikkeling van Thorn, waar niet eerder dan in 1273 het functioneren van schepenen is gedocumenteerd en een schepenbankszegel pas omstreeks 1460 in gebruik werd genomen. Er zijn in de loop der tijd muren en grachten aangelegd onderbroken door vier poorten, maar deze houden geen verband met een stedelijke rechtskring. Uitsluitend het immuniteitsgebied van de abdij werd er door omsloten.⁴²

Samenvattend zijn er bij Urmond, Arcen, Venray, Neeritter en Thorn te weinig schakels in de keten van stedelijke kenmerken te bespeuren om ze tot de middeleeuwse stedelijke nederzettingen te kunnen rekenen.

Conclusie

In het voorgaande zijn de voornaamste tot heden bekende kenmerken van elke Limburgse stedelijke nederzetting tijdens de Late Middeleeuwen in kaart gebracht, ook als het vestigingen betrof die zich slechts rudimentair ontwikkelden.⁴³ Het leverde meer steden op dan doorgaans in overzichtswerken, zoals het repertorium van de stadsrechten in Nederland, worden vermeld.⁴⁴

Anders dan in het Schelde- en Boven-Maasgebied, kwamen binnen de grenzen van de huidige provincie Limburg geen 'moedersteden' tot ontwikkeling, zoals Gent, Brugge, Hoei en Luik. In een volgende fase, die van de 'Gründungsstädte', was Limburg wel prominent vertegenwoordigd met Maastricht en Roermond. De Maastrichtse ontwikkeling die in een lange traditie stond, leidde tot een middelgrote Europese stad. Roermond werd de eerste stad in het Overkwartier van Gelre. Ook Wessem was oorspronkelijk een Gründungsstadt, maar ontwikkelde zich niet als zodanig. Een kleine stad of zelfs een kwijnende stad resteerde.

42 Franquinet, *Thorn*, 270. Eversen en Meulleners, *Gemeentewapens*, 509. Linssen, *Thorn*, 4, 18, 20. Boeren, *Bestuurs- en rechtsinstellingen*, 111-112. Haas, *Chronologische lijst*, nrs. 1 en 4. Ubachs, *Handboek*, 94. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, 608. Van Rensch, *Thorn*, 5, 13-14.

43 Van een vergelijking in tabelvorm zoals uitgevoerd door Flink en Thissen, *Gelderse steden*, is bij gebrek aan voldoende gelijksoortige gegevens vooralsnog afgezien.

44 Hierin zijn veertien steden opgenomen, zie: Cox, *Repertorium*, 302.

Van de categorie 'kleine steden' zijn in Limburg tal van voorbeelden te vinden, waarvan Venlo verreweg de belangrijkste is. De tweede stad van het Overkwartier liet als markt- en handelsstad zelfs Roermond achter zich.⁴⁵ Sittard, Susteren en Gennep kunnen eveneens als 'kleine steden' worden beschouwd. Dat gold ook voor Kessel en Nieuwstadt. Van Kessel gingen de stedelijke kenmerken geheel verloren. Nieuwstadt verviel tot de status van een geprivilegieerde 'vlek'. Ook Linne, Montfort en Echt waren kwijnende stadjes. Voor de laatste vier gold dat ze elkaar moeten hebben verdrongen, nadat in deze regio een overschot aan steden ter beveiliging van de zuidgrens van het Gelderse territoir was ontstaan.⁴⁶ Linne en Montfort kwamen niet tot voltooiing. Echt bracht het uiteindelijk nog tot 'kleine stad' of 'dwergstad'. Behalve voor Venlo, geldt voor alle genoemde kleine en kwijnende stadjes dat zij voortkwamen uit de behoefte van rivaliserende machten aan versterkte plaatsen in grenszones. Ook Valkenburg was een voorbeeld van een dwergstad. In dit sterk versplinterde gebied trad het militaire aspect eveneens sterk op de voorgrond.

Tenslotte kende Limburg een viertal voorbeelden van 'Minderstädte': Sint Pieter, Eijsden, Heerlen en Weert. Deze destijds onder de benaming 'vrijheid' voorkomende nederzettingen pasten in een concept waarbij de landsheer net zoveel rechten verleende als in het kader van territoriumvorming nuttig werd geacht. In het piepkleine Heerlen lag de nadruk daarbij zeer sterk op het militaire aspect. Als zodanig waren Wanssum en Geysteren, kennelijk bedoeld om territoriale machtsvorming aan de noordwestelijke grens van het Overkwartier te bewerkstelligen, van meet af aan mislukt.

Van de overige genoemde nederzettingen Urmond, Arcen, Venray, Neeritter en Thorn, valt de ontwikkeling na de Middeleeuwen of is het beschikbare materiaal al te bescheiden om conclusies uit kunnen trekken.

Er zijn nog tal van vragen en opmerkingen mogelijk naar aanleiding van het gegeven overzicht. Belangrijke vragen zijn in hoeverre het stedelijk recht zich onderscheidde van dat op het platteland, en of en hoe het stedelijk recht zich in de loop van de tijd over het platteland verspreidde. Er is nog weinig over bekend. In de eerste plaats zou hiernaar onderzoek verricht kunnen worden in de stedelijke nederzettingen waar de schepenbank niet alleen taken uitoefende in de stad maar ook op het platteland, zoals in Eijsden, Heerlen, Sittard, Susteren, Echt en Weert het geval was.⁴⁷

Te oordelen naar het overgeleverde materiaal, ten slotte, lijkt de betekenis van stadsrecht-oorkonden op het grondgebied van Limburg zeer beperkt geweest te zijn. Ze waren in de

45 Hermans, *Venlo*, 29.

46 Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 207.

47 Er is wel verondersteld dat dergelijke steden in latere fasen van de stedelijke ontwikkeling moeten worden gezocht, vgl.: Venner, *Weert*, 16. Zie voor Eijsden: Van Hall, *Eijsden een vrijheid*.

regel niet constitutief. Stadsrechten werden, behalve min of meer in het geval van Sint Pieter en Sittard, niet in één keer bij oorkonde verleend. Voorafgaande mondelinge rechtsverlening en ontwikkeling van rechtsregels langs gewoonterechtelijke weg waren regel. Ook de betreffende waarde die nog in de dertiende eeuw aan schriftelijke bewijsstukken werd toegekend speelde daarin mee. Oorkondes bevestigden een bestaande toestand of voegden nieuwe rechten toe. Voor het bepalen van het moment waarop een nederzetting stad genoemd mag worden hebben ze weinig waarde. Soms vormden ze het slotakkoord van een langdurig proces, waarin de stad al eerder vorm had gekregen. Venlo vormt daarvan een sprekend voorbeeld.⁴⁸

Afkortingen:

BM Gelre	Bijdragen en mededelingen van Gelre. Vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht
HCL	Historisch Centrum Limburg (samenwerkingsverband van RAL = Rijksarchief in Limburg, GAM = Gemeentearchief Maastricht en SHCL = Sociaal Historisch Centrum voor Limburg)
LVO	archieven Landen van Overmaas
PSHAL	Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg
red.	redactie
vgl.	vergelijk
VMOVR	Verslagen en mededeelingen der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht (of: Verslagen en mededelingen der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse recht)
VSWG	Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte
WOVR	Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht (of: Werken der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht)

48 Venner heeft er op gewezen en aan de hand van Roermond ook aangetoond dat niet alle stadsbrieven en daarmee een mogelijke eerste stadsrechtsoorkonde overgeleverd zijn, zie: Venner, *Privileges Roermond*. Zie anderzijds voor de betreffende waarde van stadsrechtsoorkonden: Van Engen, *Stadswording*, 73, 76-77, 80-82. De idee dat stadsbrieven in zijn algemeenheid vaak bepalend zijn in de stadsvorming, zoals vroeger breed werd verondersteld en waar traditioneel viering van jubilea op zijn gebaseerd, is al eerder verlaten. Maar de overtuiging dat juist de privilegeverlening in schriftelijke vorm het constitutieve moment bij uitstek is, schemert elders in de literatuur nog wel door, zie bijvoorbeeld: Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 218. Maar ook zij wijzen op het 'soms toch wel grote tijdsverloop tussen de eerste vermelding als stad en het stadsrechtprivilege' (d.w.z. in schriftelijke vorm), zie: idem, 205.

Literatuur:

- Ammann, H., 'Wie gross war die mittelalterliche Stadt', *Die Stadt des Mittelalters I* (Darmstadt 1969) 408-415. (Ammann, *Mittelalterliche Stadt*)
- Baalbergen, J. e.a. (red.), *Atlas van historische vestingwerken in Nederland, Limburg* (Utrecht 1998). (Baalbergen, *Atlas*)
- Bergevoet, M. en M. Dolmans, 'De Venlose vestingwerken', in: M. Dolmans e.a. (red.), *Venlo Vennelo Sablones, Twintig eeuwen wonen aan de Maas* (Venlo 2012²) 167-181. (Bergevoet en Dolmans, *Venlose vestingwerken*)
- Boeren, P.C., 'Bestuurs- en rechtsinstellingen c. 1300-1500', *Limburg's Verleden II* (Maastricht 1967) 68-117. (Boeren, *Bestuurs- en rechtsinstellingen*)
- Brand, M.P.J. van den, *Bijdrage tot de vroegste geschiedenis van Wanssum en zijn gemiste stadsrechten* (Meerlo-Wanssum 1973). (Van den Brand, *Wanssum*)
- Brand, R. van den, *Vesting 't Gennep(erhuys)* (Haps 2002). (Van den Brand, *Gennep(erhuys)*)
- Caris, E., 'De bouwgeschiedenis van de St.-Martinuskerk te Weert', *De Maasgouw* 112 (1993) 1-26. (Caris, *St.-Martinuskerk*)
- Cillekens, C. en W. Dijkman, *20 eeuwen Maastricht* (Nijmegen 2006). (Cillekens, *20 eeuwen*)
- Coopmans, J.P.A., 'Sint-Oedenrode als vrijheid', *Heemschild* 16 (1982) 78-94. (Coopmans, *Sint-Oedenrode*)
- Corsten, S., 'Die Herren von Valkenburg (ca. 1000-1364)', *PSHAL* 120 (1984) 162-200. (Corsten, *Valkenburg*)
- Cox, J.G.M., *Repertorium van de stadsrechten in Nederland*, WOVR 33 (Den Haag 2005). (Cox, *Repertorium*)
- Creemers, Ch., 'Bescheiden betreffende Gennep en zijn voormalige heerlijkheid', *PSHAL* 32 (1895) 3-223. (Creemers, *Gennep*)
- Dolmans, M., 'Een joods ritueel bad uit de Middeleeuwen', in: M. Dolmans e.a. (red.), *Venlo Vennelo Sablones, Twintig eeuwen wonen aan de Maas* (Venlo 2012²) 144-164. (Dolmans, *Joods bad*)
- Driessen, T.W.J., 'Het wapen van de nieuwe gemeente Gennep', *De Maasgouw* 93 (1974) 165-172. (Driessen, *Wapen*)
- Dukers, B. en B. Klück, 'Bebouwing rond de Oude Markt', in: M. Dolmans e.a. (red.), *Venlo Vennelo Sablones, Twintig eeuwen wonen aan de Maas* (Venlo 2012²) 128-143. (Dukers en Klück, *Markt*)
- Eerden-Vonk, M.A. van der, 'Het stadsbestuur van Maastricht 1367-1387', *PSHAL* 128 (1992) 219-231. (Van der Eerden-Vonk, *Stadsbestuur*)
- Eerden-Vonk, M.A. van der, *Raadsverdragen van Maastricht 1367-1428* (Den Haag 1992). (Van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen*)
- Ehbrecht, W., "'Minderstadt". Ein tauglicher Begriff der vergleichenden historischen Städteforschung?', in: H. Knittler (ed.), *Minderstädte, Kümmerformen, gefreite Dörfer, Stufen zur Urbanität und das Märkteproblem, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas* 20 (Linz 2006) 1-49. (Ehbrecht, *Minderstadt*)
- Engen, H. van, 'Geen schraal terrein. Stadsrechten en het onderzoek naar stadswording', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar een overzicht* (Hilversum 2005) 63-86. (Van Engen, *Stadswording*)
- Ermen, E. van, E. van Mingroot, B. Minnen en M. van der Eycken, *Limburg in kaart en prent* (Tielt 1985). (Van Ermen e.a., *Limburg*)

- Escher, M. en F.G. Hirschmann, *Die Urbanen Zentren des hohen und späteren Mittelalters. Vergleichende Untersuchungen zu Städten und Städtelandschaften im Westen des Reiches und in Ostfrankreich*, I-III, *Trierer Historische Forschungen* 50 (Trier 2005). (Escher en Hirschmann, *Die urbanen Zentren*)
- Eussen, N. en D. Lauwers, 'Het Gulikse ambt Born', *Monografieën uit het land van Sittard* 5 (1990) 1-68. (Eussen en Lauwers, *Ambt Born*)
- Eversen, H.P.H., 'Over de inlijving van de Nieuwstad bij Maastricht', *PSHAL* 14 (1877) 3-100. (Eversen, *Nieuwstad*)
- Eversen, J.M.H. en J.L. Meulleners, *De Limburgsche gemeentewapens, vergeleken met de oude plaatselijke zegels en beschouwd in het licht der lokale geschiedenis* (Maastricht 1900). (Eversen en Meulleners, *Gemeentewapens*)
- Feenstra, R., 'Het stadsrecht van Maastricht van 1220', *VMOVR* 11 (1954-1958) 519-534. (Feenstra, *Maas-tricht*)
- Flament, A.J.A., 'De geschiedenis van het rekwest ter bekoming van een verbeterd gemeentewapen door het gemeentebestuur van Valkenberg', *De Maasgouw* 22 (1900) 41-43, 89. (Flament, *Valkenberg*)
- Flink, K. en B. Thissen, 'De Gelderse steden in de Middeleeuwen. Data en feiten, aspecten en suggesties', in: J. Stinner en K.H. Tekath (eds.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre I* (Geldern 2001) 205-241. (Flink en Thissen, *Gelderse steden*)
- Flokstra, M., 'Ambt en land van Kessel', *PSHAL* 136-137 (2000-2001) 263-326. (Flokstra, *Ambt Kessel*)
- Frankewitz, St. en G. Venner, *De zegels der steden en dorpen in het Overkwartier van Gelder* 1250-1798 (Venlo 1987). (Frankewitz en Venner, *Zegels*)
- Franquinet, G.D., 'Glanes historiques', *PSHAL* 14 (1877) 101-180. (Franquinet, *Glanes*)
- Franquinet, G.D., 'Het zegel van Thorn', *De Maasgouw* 2 (1880) 270-271. (Franquinet, *Thorn*)
- Gehlen, A.Fl., *Het notariaat in het tweeherig Maastricht. Een rechtshistorische schets van de inrichting en praktijk van het Maastrichtse notariaat vanaf zijn opkomst tot aan het einde van de tweeherigheid over de stad (1292-1794)*, *Maaslandse Monografieën* 33 (Assen 1981). (Gehlen, *Notariaat Maastricht*)
- Haas, J.A.K., *Chronologische lijst van de charters gedateerd voor 1301* (Maastricht 1972). (Haas, *Chronologische lijst*)
- Haas, J.A.K., *Inventaris van de archieven van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Maastricht 1096-1797* (Maastricht 1999). (Haas, *Onze-Lieve-Vrouw*)
- Haase, C., *Die Entstehung der westfälischen Städte* (Münster 1984⁴). (Haase, *Westfälische Städte*)
- Haase, C., 'Stadtbeginn und Stadtentstehungsschichten in Westfalen', *Die Stadt des Mittelalters I* (Darmstadt 1969) 60-94, eerder verschenen in: *Westfälische Forschungen* 11 (1958). (Haase, *Stadtbeginn*)
- Habets, J., 'Beknopte geschiedenis der proostdij van Meerssen', *PSHAL* 25 (1888) 1-160. (Habets, *Meerssen*)
- Habets, J., 'Bijdragen tot de geschiedenis van de voormalige stad Susteren en van de adellijke vrouwenabdij Sint-Salvator aldaar', *PSHAL* 6 (1869) 441-567. (Habets, *Susteren*)
- Habets, J., *Het vrijdorp Neeritter als eigendom der domkerk van Luik, gevolgd door aantekeningen op Molenbeersel, Heel, Poll en Panheel* (Maastricht 1867). (Habets, *Neeritter*)
- Hall, H. van, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistorische schets van de ontwikkeling van een Minderstadt tussen Maas en Rijn (ca. 1300-ca. 1550)*, *Maaslandse Monografieën* 74 (Hilversum 2011). (Van Hall, *Eijsden een vrijheid*)

- Hall, J.H.M.M. van, *Inventaris van het archief van de schepenbank Kessel* (Maastricht 1980). (Van Hall, Kessel)
- Hanssen, J.H., *Inventarissen van de archieven der schepenbank en gemeente Wessem 1481-1937* (Maastricht 1986). (Hanssen, Wessem)
- Harenberg, E., 'Twee dertiende-eeuwse beoorkondingen opnieuw bekeken. Een getuigenverklaring uit 1229 van gravin-weduwe Richardis voor het klooster Bethlehem en het Harderwijkse stadsrecht van 11 juni 1231', *BM Gelre* 78 (1987) 13-33. (Harenberg, *Beoorkondingen*)
- Hermans, F., 'De Venlose schepenbank in de dertiende en veertiende eeuw', in: A. Berkvens e.a. (red.), *Ten Werentliken Rechte. Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1990) 87-100. (Hermans, *Venlose schepenbank*)
- Hermans, F., 'Rondom '1343': aspecten van de stadswording van Venlo', *De Maasgouw* 112 (1993) 181-202. (Hermans, *Rondom '1343'*)
- Hermans, F., 'Tolheffing in Venlo in de Late Middeleeuwen', in: F. Hermans e.a. (red.), *Venlo's Mozaïek* (Maastricht 1990) 17-36. (Hermans, *Tolheffing Venlo*)
- Hermans, F., *Venlo*, Historische stedenatlas van Nederland 6 (Delft 1999). (Hermans, *Venlo*)
- Hommerich, L. van, 'De corporatiefrechtelijke structuur der vrijheid en hoofdbank Heerlen', *PSHAL* 75 (1939) 25-65. (Van Hommerich, *Vrijheid Heerlen*)
- Hommerich, L. van, 'Het Vrijheidscharter van Heerlen (13^e-17^e eeuw)', *Miscellanea Historica in honorem Leonis van der Essen* (Brussel 1947) 361-372. (Van Hommerich, *Vrijheidsscharter*)
- Hommerich, L. van, 'Rond de historische ontwikkeling van Heerlens plattegrond', *Jubileumboek Land van Herle* (1950-1960) 44-71. (Van Hommerich, *Heerlen*)
- Hommerich, L. van, 'Stadskenmerken in Heerlens vrijheidscharter (13^e-17^e eeuw)', *Het Land van Herle* 12 (1962) 29-61. (Van Hommerich, *Stadskenmerken Heerlen*)
- Jamar, J.T.J., 'Heerlen 750 Landsfort', *Het Land van Herle* 25 (1975) 61-71. (Jamar, *Landsfort*)
- Janssen, A.M.P.P. en P.B.N. van Luyn, 'Straten en banen', *Sittard, uit bronnen geput* (Sittard 1993) 155-177. (Janssen en Van Luyn, *Straten en banen*)
- Janssen de Limpens, K.J.Th., *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond*, WOVR 3^e reeks 20 (Utrecht 1965). (Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen Overkwartier*)
- Janssen de Limpens, K.J.Th., *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze*, WOVR 1 (Bussum 1977). (Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen LVO*)
- Kemp, A.G.H., 'Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830', *Miscellanea Trajectensia, bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* (Maastricht 1962) 339-362. (Kemp, *Bevolkingscurve*)
- Kessen, A., *Inventaris van de gerechten en gezworen raad van Sint Pieter* (Maastricht z.d.). (Kessen, *Sint Pieter*)
- Klück, B. en H. Hundertmark, 'De stadsmuur aan de Maasboulevard', in: M. Dolmans e.a. (red.), *Venlo Vennelo Sablones, Twintig eeuwen wonen aan de Maas* (Venlo 2012²) 182-197. (Klück en Hundertmark, *Stadsmuur*)
- Koreman, J.G.J., 'Aspecten van de Maastrichtse lakennijverheid en handel, in hoofdzaak gedurende de late middeleeuwen', *Miscellanea Trajectensia, bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* (Maastricht 1962) 195-225. (Koreman, *Lakennijverheid*)
- Koreman, J.G.J., *Helpoort en Nieuwstad*, Maastrichts Silhouet 15 (Maastricht 1984). (Koreman, *Nieuwstad*)
- Kwakernaat, H., 'Valkenburg Vestingstad', *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal* (2005) 305-343. (Kwakernaat, *Valkenburg*)

- Lemmens, J.M., *Joods leven Maastricht 1250-1990* (Maastricht 1990). (Lemmens, *Joods leven*)
- Linssen, J., 'De stichting van de stad Roermond en haar eerste opkomst', *PSHAL* 112 (1976) 7-133. (Linssen, *Roermond opkomst*)
- Linssen, J., 'De stichting van Susteren', *De Maasgouw* 76 (1957) 97-108. (Linssen, *Susteren*)
- Linssen, J., *Een bijdrage voor de geschiedenis van de abdij Thorn* (Roermond 1963). (Linssen, *Thorn*)
- Linssen, J., 'Over de vroegste geschiedenis van Wessem', *PSHAL* 98-99 (1962-1963) 1-57. (Linssen, *Wessem*)
- Lourens, P. en J. Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland: een eerste inventarisatie', *NEHA-Jaarboek* 75 (1994) 34-62. (Lourens en Lucassen, *Ambachtsgilden*)
- Luyn, P.B.N. van, *Stadt Sittardt, Een grensoverschrijdend verleden* (Sittard 1993). (Van Luyn, *Sittardt*)
- Marres, W. en J.J.E.W. van Agt, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, deel 5, de provincie Limburg, 3^e stuk: Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht, 1e aflevering* ('s-Gravenhage 1962). (Marres en Van Agt, *Zuid-Limburg*)
- Meij, P.J., *Gelderse charters uit München teruggekeerd* (Den Haag 1953). (Meij, *Charters*)
- Monna, A.D.A., 'De textielnijverheid in Weert', *Jaarboek SHCL* 15 (1970) 29-49. (Monna, *Weert*)
- Monté Ver Loren, J.Ph. de en J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 2000⁷). (De Monté Ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*)
- Moorman van Kappen, O., 'Nogmaals Roermond zevenhonderdvijftig jaar stad: een aanvulling', *De Maasgouw* 102 (1983) 24-27. (Moorman van Kappen, *Nogmaals Roermond*)
- Moorman van Kappen, O., 'Roermond zevenhonderdvijftig jaar stad', *De Maasgouw* 101 (1982) 161-176. (Moorman van Kappen, *Roermond*)
- Moors, P., 'Venlo van dorp naar stad', in: M. Dolmans e.a. (red.), *Venlo Vennelo Sablones, Twintig eeuwen wonen aan de Maas* (Venlo 2012²) 107-127. (Moors, *Venlo*)
- Nève, P.L., *De dertiende-eeuwse schepenoorkonden van Maastricht en Sint Pieter, met enige latere transfixen, alsmede een schets van het juridisch statuut van onroerend goed te Maastricht*, *Werken LGOG* 21 (Maastricht 2012). (Nève, *Schepenoorkonden*)
- Nève, P.L., *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden* (Assen 1972). (Nève, *Rijkskamergerecht*)
- Nijhoff, I.A., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegevene oorkonden opgehelderd en bevestigd*, I-VI (Arnhem 1851-1875). (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*)
- Panhuysen, G.W.A., *Studiën over Maastricht in de dertiende eeuw* (Maastricht 1933). (Panhuysen, *Maastricht*)
- Panhuysen, T., *Maastricht staat op zijn verleden* (Maastricht 1984). (Panhuysen, *Maastricht verleden*)
- Panhuysen, T., *Romeins Maastricht en zijn beelden* (Maastricht, Assen 1996). (Panhuysen, *Romeins Maastricht*)
- Perreau, M.A., *Recherches historiques sur la seigneurie de St-Pierre près de Maestricht* (Anvers 1849). (Perreau, *St-Pierre*)
- Ramakers, E., 'Heerlen in de late middeleeuwen', *PSHAL* 122 (1986) 7-29. (Ramakers, *Heerlen*)
- Renaud, J.G.N., 'Over de bouwgeschiedenis van het kasteel Valkenburg', *PSHAL* 120 (1984) 284-308. (Renaud, *Bouwgeschiedenis Valkenburg*)
- Renes, H., 'De stad in het landschap', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar een overzicht* (Hilversum 2005) 15-46. (Renes, *Stad*)

- Renes, J., *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap* (Assen, Maastricht 1988). (Renes, *Zuid-Limburg*)
- Renes, J., *Landschappen van Maas en Peel*, Maaslandse Monografieën (groot formaat) 9 (Leeuwarden, Maastricht 1999). (Renes, *Maas en Peel*)
- Rensch, Th.J. van, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs te Maastricht', in: P.L. Nève en B.C.M. Jacobs (red.), *Hoven en banken in Noord en Zuid. Derde Colloquium Raad van Brabant*, Brabantse rechtshistorische reeks 7 (Assen 1994) 39-62. (Van Rensch, *Maastricht*)
- Rensch, Th.J. van, *Inventaris van de archieven van het hoofdgerecht Thorn en het kerspel Thorn 1478-1796* (Maastricht 2010) (Typoscript). (Van Rensch, *Thorn*)
- Rensch, Th.J. van, *Inventaris van het archief van de schepbank Echt* (Maastricht 1981). (Van Rensch, *Echt*)
- Rensch, Th.J. van, 'Inventaris van het archief van de schepbank Montfort', *Roerstreek* 10 (1978) 81-96. (Van Rensch, *Montfort*)
- Rensch, Th.J. van, 'Verenigingsleven in Horst van het einde der Middeleeuwen tot omstreeks 1830 – Een overzicht', *Horster Historiën* 5 (1999) 35-80. (Van Rensch, *Verenigingsleven Horst*)
- Roebroeck, E., *Het land van Montfort. Een agrarische samenleving in een grensgebied 1647-1820*, Maaslandse Monografieën 6 (Assen 1967). (Roebroeck, *Montfort*)
- Rutte, R., 'Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar een overzicht* (Hilversum 2005) 143-169. (Rutte, *Stadslandschappen*)
- Schaik, R. van, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* (Hilversum 1987). (Van Schaik, *Belasting*)
- Schotten, J., 'Stadswording in de Late Middeleeuwen in archeologisch perspectief: het voorbeeld van Venlo', *Limburg, een geschiedenis I* (Maastricht 2014). (Schotten, *Venlo*)
- Schulpen, P., 'Over de vrijheidsbepaling van Urmond', *Lof der Schranderheid, erebundel voor Jan Schrader* (Sittard 2011) 51-54. (Schulpen, *Urmond*)
- Slanghen, Eg., *Bijdragen tot de geschiedenis van het tegenwoordige hertogdom Limburg I* (Amsterdam-Sittard 1865). (Slanghen, *Limburg*)
- Smeets, M.K.J., Beschouwingen over het "Alt-Heerkommen" van de stad Roermond, Doctoraalscriptie oud-vaderlands recht (Maastricht 1961) (deels gepubliceerd in: Libellus Festivus, Roermond 1964, 137-155). (Smeets, *Alt-Heerkommen*)
- Steegen, E., *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling, Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd*, Maaslandse Monografieën 69 (Hilversum 2006). (Steegen, *Kleinhandel*)
- Stoob, H., 'Kartografische Möglichkeiten zur Darstellung der Stadtentstehung in Mitteleuropa, besonders zwischen 1450 und 1800', *Historische Raumforschung I, Forschungs- und Sitzungsberichte der Akademie für Raumforschung und Landesplanung* (Bremen-Horn 1956) 21-76. (Stoob, *Kartografische Möglichkeiten*)
- Stoob, H., 'Minderstädte, Formen der Stadtentstehung im Spätmittelalter', *VSWG* 46 (1959) 1-28. (Stoob, *Minderstädte*)
- Storms, J.W.H.M., 'De muntplaats Venray 1394-1402', *De Maasgouw* 91 (1972) 27-31. (Storms, *Venray*)
- Strijkers, J.H., 'Urmond in de Gulikse periode: stad of vrijheid?', *Historisch Jaarboek van het Land van Zwentibold* 8 (1987) 78-81. (Strijkers, *Urmond*)

- Thissen, B., 'Het oudste stadsprivilege van Sittard', *Sittard, uit bronnen geput* (Sittard 1993) 96-154. (Thissen, *Sittard*)
- Timmers, J.J.M., *De kunst van het Maasland*, I-II (Assen 1971-1980). (Timmers, *Maasland*)
- Ubachs, P.J.H., 'De burgerboeken van Maastricht, 1300-1795', *PSHAL* 126 (1990) 22-50. (Ubachs, *Burgerboeken*)
- Ubachs, P.J.H., 'De Maastrichtse ambachten in de late middeleeuwen', *PSHAL* 128 (1992) 232-245. (Ubachs, *Ambachten*)
- Ubachs, P.J.H., *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, Maaslandse Monografieën 63 (Hilversum 2000). (Ubachs, *Handboek*)
- Ubachs, P.J.H., 'Particulier, niet singulier. Middeleeuwse neutraliteit en de stad Maastricht', in: A.M.J.A. Berkvens, A.Fl. Gehlen en G.H.A. Venner (red.), 'Flittich erforscht und colligeert ...'. *Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1995) 23-41. (Ubachs, *Neutraliteit*)
- Ubachs, P.J.H. en I.M.H. Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht, een stadsgeschiedenis* (Zutphen 2006³). (Ubachs en Evers, *Stadsgeschiedenis*)
- Uytven, R. van, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', *AGN* II, deel 2 (Haarlem 1982) 188-253. (Van Uytven, *Stadsgeschiedenis*)
- Venne, J.M. van de, 'Het beleg van Valkenburg door de Luikenaren in 1465', *PSHAL* 62 (1926) 389-419. (Van de Venne, *Beleg Valkenburg*)
- Venne, J.M. van de, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, zijn heren en hun drossaarden* (Valkenburg 1951). (Van de Venne, *Valkenburg*)
- Venner, G., 'De overlevering van de privileges van Roermond', in: A. Berkvens e.a. (red.), *Ten Werentliken Rechte. Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1990) 115-138. (Venner, *Privileges Roermond*)
- Venner, G., 'De schepenen, raadsverwanten, burgemeesters en scholtissen van Roermond tot 1637', *PSHAL* 120 (1984) 309-353. (Venner, *Schepenen Roermond*)
- Venner, G., 'De stedelijke periode van Nieuwstadt', *Nieuwstadt van stad tot dorp* (Nieuwstadt 1977) 14-29. (Venner, *Nieuwstadt*)
- Venner, G., 'Die Stadt Roermond und die Stände im geldrischen Oberquartier', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein* 187 (1984) 90-101. (Venner, *Stadt Roermond*)
- Venner, G., 'Het Hoofdgerecht Roermond', *PSHAL* 122 (1986) 30-101. (Venner, *Hoofdgerecht Roermond*)
- Venner, G., 'Linne in de dertiende eeuw', *De Maasgouw* 105 (1986) 186-196. (Venner, *Linne*)
- Venner, G., 'Nieuw licht op de stadswording van Nieuwstadt', *De Maasgouw* 103 (1984) 145-150. (Venner, *Nieuw licht*)
- Venner, G., 'Over het oudste verleden van Weert', *De Maasgouw* 129 (2010) 10-17. (Venner, *Weert*)
- Venner, G., 'Schepenen op het platteland in Midden- en Noord-Limburg vóór 1350', in: A.M.J.A. Berkvens en Th.J. van Rensch (red.), 'Wordt voor recht gehalden'. *Opstellen ter gelegenheid van vijftienvijf jaar werkgroep Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 2005) 1-47. (Venner, *Schepenen ... vóór 1350*)
- Verhulst, A., *The Rise of Cities in North-West Europe* (Cambridge 1999). (Verhulst, *The Rise*)
- Wassink, J.E.A., 'Een optekening van het marktrecht te Weert', in: A.M.J.A. Berkvens, A.Fl. Gehlen en G.H.A. Venner (red.), 'Flittich erforscht und colligeert ...', *Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1995) 227-230. (Wassink, *Marktrecht*)

- Wassink, J.E.A., *Van stad en buitenie, Een institutionele studie van rechtspraak en bestuur in Weert 1568-1795*, Maaslandse Monografieën 68 (Hilversum 2005). (Wassink, *Stad en Buitenie*)
- Win, J.Th.H. de, 'Minder bekende facetten in de bestuursgeschiedenis van stad en land van Weert', *De Maasgouw* 77 (1958) 33-44. (De Win, *Weert*)
- Wouters, H.H.E., 'De politieke betrekkingen tussen Maastricht en het prinsbisdom Luik in de dertiende en veertiende eeuw', *Van der Nyersen Upwaert* (Maastricht 1981) 17-50. (Wouters, *Maastricht-Luik*)
- Wouters, H.H.E., *Maastricht stad aan heerbaan en rivier* (Maastricht 1977). (Wouters, *Maastricht*)